

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ТЎРАЕВ НЎЪМОНЖОН НАСИБЖОНОВИЧ

**ИМОМ БУХОРИЙНИНГ «АТ-ТАРИХ АЛ-КАБИР» АСАРИ ҲАДИС
ИЛМИГА ОИД МУҲИМ МАНБА**

24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2020

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on
historical sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по историческим наукам**

Тўраев Нуъмонжон Насибжонович

Имом Бухорийнинг “ат-Тарих ал-кабир” асари ҳадис илмига оид
муҳим манба..... 3

Turaev Numonjon Nasibjonovich

Imam Bukhari's “Al-Tarikh al-kabir” as an important source on the science
of hadith..... 25

Тураев Нуъмонжон Насибжонович

Произведение «ат-Тарих ал-кабир» Имама Бухари как важный
источник учения хадисов..... 45

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ 50

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ТЎРАЕВ НЎЪМОНЖОН НАСИБЖОНОВИЧ

**ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “АТ-ТАРИХ АЛ-КАБИР” АСАРИ ҲАДИС
ИЛМИГА ОИД МУҲИМ МАНБА**

24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2020

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.1.PhD/Tag293 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб саҳифаси (www.iiiau.uz) ҳамда "ZiyoNet" ахборот-таълим портали (www.ziyounet.uz) манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Уватов Убайдулла Мурадович

тарих фанлар доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Бекмирзаев Илхомжон Исроилюнович

тарих фанлари доктори (DSc), доцент

Муҳаммадаминнов Саидакбар Абдурашидович

тарих фанлари номзоди

Етакчи ташкилот:

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.IsI/Tag/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2020 йил «14» декабрь соат 15:00 даги БИММ платформасидаги онлайн мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiiau.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (62 рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiiau.uz)

Диссертация автореферати 2020 йил «2» декабрда тарқатилди.
(2020 йил «30» ноябрдаги 9 рақамли реестр баённомаси.)

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, сиёсий фанлар доктори, профессор

Н.А.Мухамедов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, тарих фанлари доктори, доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати. Дунё илмий жамоатчилиги Мовароуннахрдан етишиб чиққан муҳаддислар ва уларнинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган хизматларини алоҳида эътироф этади. «Муҳаддислар султони», «мўминларнинг ҳадис илмидаги амири» каби шарафли номларга эга бўлган Имом Бухорий илмий фаолияти, унинг «жарҳ ва таъдил» (الجرح والتعديل – ровийлар ривоятларининг қабул қилиниши ёки рад этилишини ўрганувчи ҳадисшунослик фани тармоғи) ва «илал ал-ҳадис» (علل الحديث – ишончли ровийларнинг ҳадис ривоятидаги хатоларини ўрганадиган илм) борасидаги нозик қарашлари улкан эътиборга сазовор бўлган. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқида: «Ана шундай буюк алломалардан бири Имом Бухорий ўз аҳамиятига кўра ислом динида Қуръони каримдан кейинги муқаддас китоб ҳисобланган «Саҳиҳи Бухорий»нинг муаллифи сифатида бутун дунёда тан олинган»¹, дея улуғ аллома илмий меросининг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтди.

Жаҳонда, айниқса, ислом оламида ҳадисшунослик ва унинг ҳадис ровийлари ва ривоятларнинг ишончилилик даражаларини ўрганувчи соҳалари чуқур таҳлил қилиб келинмоқда. Бундай тадқиқотлар Миср, Туркия, Саудия Арабистони, Иордания, Покистон, Англия, Германия ва бошқа кўплаб мамлакатларнинг йирик илмий марказларида тизимли йўлга қўйилган. Ўрта асрлардан буён муҳаддислар учун асосий манба бўлиб келаётган «ат-Тарих ал-кабир» (التاريخ الكبير – Катта тарих) китоби ҳам махсус тадқиқотларга жалб этилган. Бироқ бугунги ахборотлашган жамиятда ушбу масалага кенг қамровли ва етарли даражада аҳамият берилмагани сабабли ҳадисларни нотўғри талқин қилиш ҳолатлари кузатилмоқда.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда Имом Бухорийнинг илмий-маърифий меросини ўрганишга катта аҳамият берилмоқда. Олиб борилаётган ислохотлар самараси ўлароқ ташкил этилган Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан муҳаддиснинг «Холқу афъолил ибод», «Сулосиётул Бухорий», «Биррул волидайн» ва «ат-Тарих ас-сағир» китоблари ўзбек тилига таржима қилинди ҳамда бир нечта илмий изланишлар олиб борилмоқда. Бугунги кунда, ҳадис илми борасида баҳс ва тортишувлар, турли ноҳолис ёндашувлар содир бўлиб турган бир пайтда, Имом Бухорийнинг муҳаддислик фаолияти самараси ўлароқ яратилган ҳамда ҳадис ровийларининг ишончли ёки ишончли эмаслигини ажратишда ёрдам берадиган «ат-Тарих ал-кабир» асари эътибордан четда қолмоқда эди. Мазкур асардаги ровий ва ривоятларни саралаш билан боғлиқ услуб ва маълумотларни таҳлил қилиш орқали ҳадис ровийларини ўрганиш, уларни фарқлаш ва умуман, ҳадисларни мукамал тушуниш имконияти пайдо бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрдаги БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи. // Халқ сўзи, 2017 йил 20 сентябрь, № 189 (6883).

5416-сон «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2020 йил 2 мартдаги ПФ-5953-сон «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида»ги фармонлари, 2017 йил 27 мартдаги ПҚ-2855-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 1 ноябрдаги 896-сон «Ҳадис илми мактаби фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ҳамда маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш» номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Имом Бухорийнинг ҳаёти ва илмий мероси, хусусан, унинг «ат-Тарих ал-кабир» асари Шарқ ва Ғарб тадқиқотчилари томонидан катта қизиқиш билан ўрганиб келинмоқда. Ушбу тадқиқотларга муаллиф замондошлари томонидан асос солинган бўлиб, муҳаддис Ибн Абу Ҳотим (ваф. 327/938 й.)нинг «Баён хатаи Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий фи Тарихи» (بيان خطأ محمد بن إسماعيل البخاري في تاريخه – Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг «Тарих»идаги хатонинг баёни) номли китоби шулар жумласидан. Ушбу асарда Ибн Абу Ҳотим Имом Бухорий томонидан ровийларнинг шахсига оид маълумотларни тақдим этишда йўл қўйилган хатоларни аниқлаб, уларни тўғрилайди². «ат-Тарих ал-кабир»ни ёритувчи тадқиқотларни қуйидаги 3 та гуруҳга ажратиш мумкин:

Биринчи гуруҳ асар тўғрисида тавсифий-библиографик маълумот берувчи тадқиқотлардан иборат бўлиб, унга муҳаддислардан Ҳоким Найсобурий, Ибн Ражаб Ҳанбалӣ, Хатиб Бағдодӣ ва Шамсиддин Заҳабӣнинг ҳадис илмига оид китобларини, шарқшунослардан К.Броккельман ва Ф.Сезгиннинг араб адабиёти тарихи ва манбаларига бағишланган асарларини киритиш мумкин. Ғарб тадқиқотчиларидан К.Мелчерт Имом Бухорий ва илк давр ҳадис танқидчилигига бағишланган мақоласида «ат-Тарих ал-кабир»нинг тартиби, унинг муаллифнинг «ат-Тарих

² Абу Зуръа Розий «ат-Тарих ал-кабир»нинг Абулфазл ибн Аббос нусхасини кўздан кечириб, унда хато деб билган ўринларини ўзи учун ёзиб олади. Кейин уни Абу Ҳотимга ўқиб чиқади ва баъзи эътирозларга қўшилиб, баъзиларини рад этади. Қаранг: Ибн Абу Ҳотам, Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Идрис ибн Мунзир Тамимий Ҳанзалий Розий. Китоб баён хатаи Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий фи Тарихи. – Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмония, 1891. – Б. 6.

ал-авсат» (التاريخ الاوسط – Ўрта [ҳажмли] тарих), «аз-Зуафо ас-сағир» (الضعفاء – Заиф ровийлар [ҳақидаги кичик китоб]) ҳамда Аҳмад ибн Ханбалнинг «ал-Илал ва маърифа ар-рижол» (العلل ومعرفة الرجال – Иллатлар ва ровийларни билиш) китоблари билан ўхшаш ва фарқли жиҳатлари ҳақида муҳим маълумотлар беради³.

Ушбу гуруҳга турк тадқиқотчиларидан Али Ярдим ва Юсуф Зиё Кескиннинг мақолаларини ҳам киритиш мумкин. Жумладан, Али Ярдим асар тўғрисидаги библиографик маълумотларни тақдим этган бўлса, Юсуф Зиё Кескин асар юзасидан билдирилган эътирозларни ўрганиб, уларнинг «ат-Тарих ал-кабир»нинг бугунги кунгача етиб келган қўлёзмаларига мувофиқ келмаслигини аниқлайди. Хулоса сифатида уларни асарнинг аввалги нусхаларига асослангани, Имом Бухорий мавжуд камчилик ва хатоларни тўғрилаб борганини таъкидлайди⁴.

Иккинчи гуруҳга Имом Бухорийнинг ҳадис илмига оид мероси, унинг ровий ва ривоятларни саралаш методини ёритиб беришга қаратилган тадқиқотларни киритиш мумкин. Жумладан, Ғарб тадқиқотчиларидан Ж.Броун ҳадис матни танқиди масаласига бағишланган мақоласида «ат-Тарих ал-кабир»ни «жарҳ ва таъдил»га оид манба сифатида зикр этиб, муҳаддиснинг ҳадис матни танқидига оид методини ёритишда асарда келтирилган ривоятлардан фойдаланади. Шарқ мусулмон олимларидан Муҳаммад Али Қосим Умарий Имом Бухорийнинг «жарҳ ва таъдил»га доир методига тўхталиб, уни ёритишда «ат-Тарих ал-кабир»ни асос қилиб олади. Абдуллоҳ ибн Фавзон эса, Имом Бухорий томонидан «жарҳ» этилган ва Имом Муслим «Саҳиҳ»ида ривояти келтирилган ровийларга бағишланган мақола эълон қилган. Унда «ат-Тарих ал-кабир», «аз-Зуафо ас-сағир» ҳамда Имом Термизийнинг «ал-Илал ал-кабир» (العلل الكبير – Катта иллатлар [китоб])ида Имом Бухорий томонидан «жарҳ» этилган 19 нафар ровий ва уларнинг ривоятлари ўрганилган. Турк тадқиқотчиси Мустафо Тошнинг Имом Бухорий «жарҳ ва таъдил»га оид методини аниқлашга бағишланган китоби ушбу гуруҳга мансуб энг муҳим тадқиқотлардан. Унда «ат-Тарих ал-кабир», «ат-Тарих ал-авсат» ва «аз-Зуафо ас-сағир»да зикр этилган ровийлар ўрганилиб, аллома «жарҳ» ёки «таъдил» қилган ровийларга бошқа муҳаддислар томонидан берилган баҳолар аниқланиб, ўзаро қиёсланган⁵.

³ Ҳоким Найсобирий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ. Ал-Асомий ва ал-куно. – Қоҳира: ал-Форук ал-ҳадисия ли ат-тибоати, 2015. – Ж. 2. – Б. 10; Тожиддин Субкий. Табақот аш-шофия ал-кубро. – Қоҳира: Ҳижр лит-тибоа ва ан-нашр ва ат-тавзи, 2013. – Ж. 2. – Б. 225; Асқалоний, Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар. Фатҳ ал-бори шарҳ саҳиҳ ал-Бухорий. – Байрут: Дор ал-маърифа, 2001. – Б. 485; Бағдодий, Аҳмад ибн Али ибн Собит Хатиб. Тарихи Бағдод. – Байрут: Дор ал-ғарб ал-исламий, 2001. – Ж. 2. – Б. 7; Заҳабий, Муҳаммад ибн Аҳмад. Сияр аълом ан-нубало. – Байрут: Муассаса ар-рисола, 2001. – Ж. 12. – Б. 426; Brockelmann, C., & Witkam, J. J. (1996). *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*. Leiden: E.J. Brill, 1937. – V. 1. – s. 260-265; Сезгин Ф. Тарих ат-турок ал-арабий. – Риёз: Жомиа ал-имом Муҳаммад ибн Сауд ал-исломия, 1991. – Ж. 1. – Б. 256-257; Melchert, Christopher. "Bukhārī and early hadīth criticism." *Journal of the American Oriental Society* (2001): 7-19.

⁴ Ali Yardım, Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i, D.E.Ü.İ.F.D., sayı: 5, Izmir 1989; Yusuf Ziya Keskin: Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler, Marife, yıl: 3, sayı: 2, Konya 2003.

⁵ Brown, J. (2008). How We Know Early Hadīth Critics Did Matn Criticism and Why It's So Hard to Find, *Islamic Law and Society*, 15(2), 143-184; el-Omarī Muhammed Ali Kasım. Buhârî'nin Cerh ve Tadil Hakkındaki Metodu, çeviren Necatî Avcı, Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-569) – Uluslararası Sempozyum-, 18-20

Учинчи гуруҳга «ат-Тарих ал-кабир»да келтирилган ҳадис илмига оид маълумотлар тадқиқига доир изланишларни киритиш мумкин. Муҳаддислардан Саховий ва Абдулҳай Лакнавий асардаги «мункар ал-ҳадис» (منكر الحديث – ровийнинг айбланганини билдиради), «фиҳи назар» (فيه نظر – ровийнинг айбланганини билдиради), «сақату анҳу» (سكتوا عنه – ровийнинг айбланганини билдиради) ибораларининг қўлланиши ҳақида баҳс юритиб, бу борада муҳим хулосаларни берган. Замонавий тадқиқотчилардан Аҳмад Абдуллоҳ Аҳмад «ат-Тарих ал-кабир»да Имом Бухорий «илал ал-ҳадис»га оид қарашларининг акс этиши масаласини ўрганган. Унда манбада ҳадислар «иллат»ини кўрсатиш учун ишлатилган иборалар аниқланиб, уларнинг таҳлили орқали Имом Бухорийнинг ўзига хос услуби ёритиб берилган. Абдурахмон ибн Сулаймон Шойиъ эса асарда «ла ютобау алайҳи» (لا يتابع عليه – унга мувофиқ бошқа ривоят йўқ) деб баҳоланган 125 та ривоятни таҳлил қилиб, муҳаддиснинг методига оид муҳим хулосаларни беради. Муҳаммад Нуъмон китобдаги ровийлар «жарҳ ва таъдил»и ҳамда «илм ар-рувот» (علم الرواة – ровийлар илми)га оид методологияси ҳақида маълумот беради. Абдулҳизр Жосим Ҳаммодий ундаги ҳарбий юришлар тўғрисида келтирилган ривоятларни таҳлил қилган бўлса, Заффор Қаҳтон Абдусаттор Али «ат-Тарих ал-кабир»да келтирилган ровийларнинг касбларига оид маълумотларни таҳлил қилиб, Имом Бухорий яшаган даврда 95 та касб мавжуд бўлган, деган хулосани беради. Абдулқодир Мустафо Муҳаммадий асарда «фиҳи назар» атамаси билан «жарҳ» қилинган ровийларни аниқлаб, бошқа муҳаддисларнинг уларга берган баҳолари билан қиёслаш орқали Имом Бухорий методини очиб беришга ҳаракат қилган бўлса, Роид Юсуф Жаҳҳод «ятакалламуна фиҳи» ибораси билан «жарҳ» этилган ровийларга тўхталади. Авотий Фотима Заҳро асарда ривоятлар иллатини кўрсатиш учун ишлатилган атама ва ибораларни аниқлаб, уларнинг ҳар бири билан боғлиқ мисолларни таҳлил қилади. Саҳвануддин Абдул Ҳасиб ўз мақоласида Имом Бухорийнинг ровийлар ва ҳадислар ихтилофини ҳал этишга доир методологиясини очиб беришга ҳаракат қилади. Яҳё Ҳусайн Аҳмаднинг «ат-Тарих ал-кабир», «ал-Жарҳ ва ат-таъдил» ва «ас-Сиқот» (الثقاة – ишончли ровийлар тўғрисидаги китоб) асарларида ровийларни «таъдил» қилишга оид муаллифлар методлари ҳақидаги мақоласида ҳам Имом Бухорий методологияси тўғрисида қимматли маълумотлар берилган⁶.

Naziran 1987, 1996, s. 171-178; Фавзон, Абдуллоҳ ибн Фавзон ибн Солиҳ. ар-Рувот аллазийна жарраҳаҳум ал-Имом ал-Бухорий ва инфарада ал-Имом Муслим бил-ихрожи лаҳум// Мажалла илмия фасийла муҳкама. – Мадина: Жомиа ал-Имом Муҳаммад ибн Сауд ал-исломия, 2012. - № 23. – Б. 13-78; Таъ, Mustafa. "Buhārī'nin Serh-Ta'dil Metodu". Reserп Таууир Erdođan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6.12 (2016): 393-395.

⁶ Саховий, Муҳаммад ибн Абдурахмон. Фатҳ ал-муғис би-шарҳи алфия ал-ҳадис лил-Ироқий. – Қоҳира: Мактаба ас-сунна, 2003. – Ж. 2. – Б. 126-128; Абдулҳай Лакнавий, Абулҳасанот Муҳаммад. Ар-Рофъу ва ат-такмил фи ал-жарҳ ва ат-таъдил. – Ҳалаб: Матба ал-матбуот ал-исломия, 1987. – Б. 208, 388; Аҳмад Абдуллоҳ Аҳмад. Манҳаж ал-Имом ал-Бухорий фи ат-таъдил мин хилол китобиҳ ат-Тарих ал-кабир. – Иордания: Жомиа Ярмук, 2005. – 444 б.; Абдурахмон ибн Сулаймон Шойиъ. Ал-Аҳодис аллатий қола фиҳо ал-Имом ал-Бухорий “ла ютобау алайҳ” фи ат-Тарих ал-кабир. – Макка: Жомиа умм ал-қуро, 2001. – 447 б.; Muhammad Noman, Dr. Muhammad Ikramullah, & Dr. Junaid Akbar. (January 01, 2019). تاريخ كبير ميں امام بخارى كا. رواة پر تنقيد كے اسلوب كاجائزہ. Journal of Islamic and Religious Studies, 4, 2, 103-118; Абдулҳизр Жосим Ҳаммодий. Ал-Мағозий фи ат-Тарих ал-кабир лил-Бухорий: диросатан фи ал-манҳаж вал-иснод ал-қисм ас-соний// Ал-Қодисия лил-улум ал-инсония. – Бағдод, 2007. – № 3-4. – Ж. 10. – Б. 247-264; Заффор Қаҳтон Абдусаттор

Ўзбекистонда амалга оширилган тадқиқотларни биринчи гуруҳга қўшиш мумкин. Жумладан, У.Уватов, Б.Эшонжонов, Р.Обидов, Д.Раҳимжонов, Д.Муратов, М.Алимова, А.Зоҳидий, Ш.Камалиддинов, Н.Мирмаҳмуд, Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, Ж.Ҳамроқулов, Ш.Умаров, Н.Одилов каби олим ва тадқиқотчилар Имом Бухорийнинг ҳадис илмига оид асарлари қаторида «ат-Тарих ал-кабир» ҳақида ҳам маълумот берган⁷. Бироқ муҳаддиснинг «ат-Тарих ал-кабир» асари махсус ўрганилмай келмоқда. Мазкур диссертация орқали Имом Бухорий маънавий меросини ўрганиш борасида амалга оширилаётган тадқиқотлар «ат-Тарих ал-кабир»нинг ҳадис илмига оид манбалар орасида тутган ўрни ҳақидаги илмий иш билан тўлдирилади.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг 2019-2025 йилларга мўлжалланган илмий-тадқиқот ишлари режасининг «Исломшунослик соҳасини такомиллаштириш чора-тадбирлари дастури» банди доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-кабир» асари ҳадис илмида ровийлар ва ривоятларни ўрганиш бўйича муҳим манба эканини очиб беришдан иборат.

Али. Ал-Миҳан ал-хурра инда ал-Бухорий фи китобиҳи ат-Тарих ал-кабир: диросатан фи аҳамиятиҳо ал-иктисодия //Мажалла ат-турос ал-илмий ал-арабий. – Бағдод, 2016. - № 1. – Ж. 1. – Б. 57-108; Абдулқодир Мустафо Муҳаммадий. Ман қола фиҳи ал-Бухорий “фиҳи назар” ва ақвол аймма ал-жарҳ ва ат-таъдил: диросатан татбиқиятан фи китобиҳи ат-Тарих ал-кабир // Мажалла ал-жомиа ал-Ирокия. – Бағдод, 2010. - № 1. – Ж. 42. – Б. 38-120; Ройд Юсуф Жаҳҳод. Мусталаҳ “ятакалламуна фиҳи” инда ал-Бухорий фи Тарихиҳи ал-кабир диросатан мувозанатан // Мажалла ал-жомиа ал-Ирокия. – Бағдод, 2014. - № 3. – Ж. 23. – Б. 1-50; Авотий Фотима Заҳро. Манҳаж ал-Имом ал-Бухорий фи таълил ал-аҳодис ва тасҳиҳиҳа мин хилол китобиҳи ат-Тарих ал-кабир: ислом фанлари бўйича PhD дис. автореф. – Патна: Ҳож Лахдор университети, 2009; Nasib, Sahwanuddin Abdul. “Metodologi Imam al-Bukhari dalam menentukan cacat sebuah hadis pada kitab at-tarikh al-kabir jilid II.” at-Taḥdis: Journal of Hadith Studies 1, no. 1 (May 31, 2017); Яхё Ҳусайн Аҳмад. Манҳаж ат-тавсиқ фи китоб ат-Тарих ал-кабир лил-Имом ал-Бухорий т (256 х) ва ал-Жарҳ ва ат-таъдил ли Ибн Аби Ҳотим т. (317 х) ва ас-Сикот ли Ибн Ҳиббон ал-Бустий т(354 х) // Мажалла куллия ал-улум ал-исломия. – Мусил, 2011. - № 6. – Ж. 5. – Б. 31-59.

⁷ Уватов У. Буюк муҳаддислар: Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом ат-Термизий. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 1998. – 63 б.; Имом ал-Бухорий ҳаёти. – Т.: Шарқ, 1998. – 90 б.; Мустақиллик ва Имом ал-Бухорий // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2010. № 3. – Б. 163-166; Эшонжонов Б. IX аср Мовароуннаҳр маданий ҳаётида Имом ал-Бухорийнинг мавқеи ва унинг “ал-Жоми’ ас-саҳиҳ” асаридаги фикхий масалалар. Номзодлик диссертацияси. – Т.: ТИУ, 2001. – 175 б.; Обидов Р. Суннат, ҳадис ва муҳаддислар. – Т.: Мовароуннаҳр, 2012. – 460 б.; Раҳимжонов Д. Имом ал-Бухорий ва Мовароуннаҳр ҳадис мактаблари // Шарқшунослик. – Т.: Фан, 1999. – № 9.– Б. 44-48; Муратов Д. IX-X асрларда Мовароуннаҳрда ҳадис илмининг ривожланиши // Дунёвийлик ва динийлик ёшлар нигоҳида. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Тошкент, 5 декабрь 2010 йил. – Т.: Тошкент ислом университети, 2010. – Б. 180-183; Алимова М. IX асрда Мовароуннаҳрда ҳадис илмининг ривожи // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТИУ, 2010. – Б. 180-183; А.Зоҳидий. Имом ал-Бухорий ҳадис илмида тарихий-танқидий усул асосчиси // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, № 12. Тошкент, 1998. – Б. 20-22; Камалиддинов Ш.С. Становление и развитие хадисоведения в Центральной Азии // Свет из глубины веков. Имам ал-Бухари. Ташкент: Шарқ, 1998. С. 32 – 39, К биографии имама ал-Бухари // ОНУ, 2004, № 2-3. - С. 68 – 74; Н.Мирмаҳмуд. Имом ал-Бухорий ва ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ // Шарқ юлдузи, № 4. Тошкент, 1998. – Б. 42-49; Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Мусталаҳул ҳадис. – Т.: Шарқ, 2011; Умаров, Ш. Х. "Великие учёные и мухаддисы Центральной Азии." Science and World (2013): 162; Ҳамроқулов Ж. Ҳадис илми истилоҳлари. – Т.: Мовароуннаҳр, 2014. – 172 б; Н.Маҳмудов. Имом Бухорийнинг ноёб асари // Ҳидоят, № 4. Тошкент, 2007. – Б. 29.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

ҳадисларни саралашда «жарҳ ва таъдил», «илал ал-ҳадис» соҳаларини тадқиқ этишнинг аҳамиятини аниқлаш;

Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-кабир»да ровий ва ривоятларни тартибланиш методини ёритиб бериш;

«ат-Тарих ал-кабир»га асос манбаларни аниқлаш;

«ат-Тарих ал-кабир»да «жарҳ» қилинган ровийларни тавсифлаш;

Имом Бухорийнинг ровийлар «таъдил»ига оид услубининг ўзига хос жиҳатларини очиб бериш;

«ат-Тарих ал-кабир»даги «иттисол ас-санад»га оид усулларни илмий асослаб бериш;

ҳадислар иллатини белгилашда «тафарруд ар-ровий»нинг ўрнини очиб бериш;

Имом Бухорийнинг «мушкил ал-ҳадис»га доир ёндашувини аниқлаш ва улардан унумли фойдаланиш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-кабир» асари олинган.

Тадқиқотнинг предмети «ат-Тарих ал-кабир» асаридаги ҳадис ровийларининг «жарҳ ва таъдил» қилиниши ҳамда «илал ал-ҳадис»га доир маълумотлардан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда комплекс ёндашув, илмий билишнинг диалектик, тарихийлик, мантиқийлик, анализ, синтез ва қиёсий таҳлил каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

«ат-Тарих ал-кабир»да ровийнинг шахси, устоз ва шогирдлари, умрида ёлғон сўзламагани, хотирасининг мустаҳкамлиги, яшаш даври ва жойлари каби ишончликни белгилаш учун зарур бўлган асосий тамойиллар жамлангани сабабли мазкур китоб «жарҳ ва таъдил» ҳамда «илал ал-ҳадис»га доир манба экани далилланган;

«ат-Тарих ал-кабир» ровийларнинг ишончилигини белгилашда муҳим манба саналгани боис Имом Бухорийнинг машҳур «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» асари муҳаддислар томонидан саҳиҳ тўплам сифатида алоҳида эътироф этилишига сабаб бўлгани исботланган;

Имом Бухорий 13 хил «жарҳ» ва 8 хил «таъдил»га тааллуқли атамалардан жами 600 ўринда фойдаланган бўлиб, 107 нафар ровийни ишончли, 493 нафарини заиф деб ажратгани ҳамда асарда «жарҳ» ёки «таъдил» баҳоси берилмаган 13 мингдан зиёд ровийларнинг ҳукми эса, умумий тарзда «ишончли» деб қабул қилингани очиб берилган;

Имом Термизий ўзининг «ас-Сунан»ида ровий ва ривоятларни саралаш, уларнинг саҳиҳ ёки заифлигини белгилашда «ат-Тарих ал-кабир»ни асос қилиб олгани ҳамда Имом Бухорийнинг «жарҳ ва таъдил»га доир методларини ёритиб бергани 38 та ривоятнинг чуқур тадқиқи натижасида аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

ҳадис илмининг ровий ва ривоятларни саралаш билан боғлиқ «жарҳ ва

таъдил» ҳамда «илал ал-ҳадис» соҳаларининг пайдо бўлиши ва ривожда муҳаддисларнинг турли диний-сиёсий тусдаги гуруҳларга илмий раддиялар бериш билан боғлиқ фаолияти асос бўлгани ёритилган;

«ат-Тарих ал-кабир» асари Имом Бухорийнинг ровий ва ривоятларни ўрганиш билан боғлиқ тадқиқотлари натижасида ёзилгани ҳамда муҳаддисларнинг ҳадисларни саралаш ҳамда саҳиҳлигини белгилашига бевосита таъсир этгани очиб берилган;

«ат-Тарих ал-кабир» 13593 нафар ровий тўғрисида муҳим маълумотларни ўзида қамраб олгани сабабли мазкур туркумдаги бир қатор асарларга, жумладан, Имом Муслимнинг «ал-Куно ва ал-асмо»си, Ибн Абу Ҳотимнинг «ал-Жарҳ ва ат-таъдил», «ал-Илал»и ҳамда Имом Термизийнинг «ал-Илал ал-кабир», «ал-Илал ас-сағир»ига асос бўлгани ёритилган;

муҳаддиснинг ҳадисларни саралаш ва ривоятлар ўртасидаги ихтилофларни бартараф этиш борасидаги услублари аниқланиб, улардан ҳадисларни нотўғри тушуниш ва талқин этишнинг олдини олишнинг маърифий асосларини ишлаб чиқишга доир амалий таклиф ва тавсиялар тақдим этиш мумкинлиги асосланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги методологик базанинг яратилгани, Шарқ ва Ғарб исломшунослик мактабларида шаклланган қатор илмий тадқиқот усулларидан фойдаланилганлиги, илмий хулосаларни илгари суришда Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-кабир», «ат-Тарих ал-авсат», «аз-Зуафо ас-сағир», Ибн Абу Ҳотимнинг «ал-Жарҳ ва ат-таъдил», Имом Термизийнинг «ал-Илал ал-кабир» асарлари, шунингдек, «сиҳоҳи ситта»⁸ тўпламлари каби бирламчи манбаларга таянилганлиги, далиллар воситасида асосланганлиги билан тасдиқланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти унда баён қилинган илмий-назарий хулосалар ҳадис илми ва ҳадис тўпламларини ўрганишга оид дарсликлар, маъруза матнлари яратишда манба бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти олий ва ўрта махсус диний билим юртларида ўқитиладиган «Ҳадисшунослик», «Ҳадис истилоҳлари», «Ҳадис ровийлари, жарҳ ва таъдил илми», «Иснодлар таҳлили ва таҳриж илми» каби фанлар мазмунини янги назарий ишланмалар билан бойитиш, соҳага оид факультатив дарслар, семинар машғулотлари ва махсус курсларни ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-кабир» асари ҳадис илмига оид муҳим манба эканлиги бўйича олиб борилган тадқиқотнинг илмий натижалари асосида:

«ат-Тарих ал-кабир»да ровийнинг шахси, устоз ва шогирдлари, умрида ёлғон сўзламагани, хотирасининг мустаҳкамлиги, яшаш даври ва жойлари

⁸ Имом Бухорийнинг «ал-Жомъ ас-саҳиҳ»и, Имом Муслимнинг «Саҳиҳ»и, Абу Довуднинг «Сунан»и, Имом Термизийнинг «Сунан»и, Насойининг «ас-Сунан ас-суғро»си, Ибн Можанинг «Сунан»и назарда тутилади. Қаранг: Саййид Абдулмажид Ғаврий. Мавсуа улум ал-ҳадис ва фунунух. – Дамашк: Дор Ибн Касир, 2007. - Ж. 2. – Б. 294.

каби ишонччиликни белгилаш учун зарур бўлган асосий тамойиллар жамлангани сабабли мазкур китоб «жарҳ ва таъдил» ҳамда «илал ал-ҳадис»га доир манба экани тўғрисидаги илмий хулосалардан Ўзбекистон халқаро ислом академиясида ўқитиладиган «Ҳадисшунослик» номли ўқув қўлланмани тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2020 йил 22 сентябрдаги 4797-сон маълумотномаси). Натижада, ушбу илмий хулосаларнинг қўлланиши кенг жамоатчилик, хусусан, ёшларда «ат-Тарих ал-кабир» асари Имом Бухорийнинг ҳадис илмига оид қарашларини ўрганишдаги асосий манба экани тўғрисидаги тасаввур ва кўникмаларни шакллантирган;

«ат-Тарих ал-кабир» ровийларнинг ишончилигини белгилашда муҳим манба саналгани боис Имом Бухорийнинг машҳур «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» асари муҳаддислар томонидан саҳиҳ тўплам сифатида алоҳида эътироф этилишига сабаб бўлгани тўғрисидаги илмий хулосалардан Ўзбекистон халқаро ислом академиясида «Исломшунослик» таълим йўналиши талабалари учун тайёрланган «Ҳадис истилоҳлари» номли ўқув қўлланмаси мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 6 октябрдаги 522-147-сон буйруғи). Натижада, талабаларда Имом Бухорийнинг «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» асаридаги ҳадислар ишончилиги «ат-Тарих ал-кабир» билан асослаб берилгани, ушбу икки манба бир вақтда ёзилгани тўғрисидаги тасаввурларнинг кенгайишига хизмат қилган;

Имом Термизий ўзининг «ас-Сунан»ида ровий ва ривоятларни саралаш, уларнинг саҳиҳ ёки заифлигини белгилашда «ат-Тарих ал-кабир»ни асос қилиб олгани ҳамда Имом Бухорийнинг «жарҳ ва таъдил»га доир методларини ёритиб бергани билан боғлиқ илмий хулосалар Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан буюртма асосида тайёрланган «Буюк юрт алломалари» номли китоб мазмунига сингдирилган (Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2020 йил 18 ноябрдаги 03-26/22-сон маълумотномаси). Натижада, кенг жамоатчилиكنинг Имом Бухорий ва Имом Термизий орасидаги устоз-шогирдлик алоқалари, уларнинг ҳадис илми ривожидида тутган ўрни ҳақидаги билимларини янада ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этган;

Имом Бухорий 13 хил «жарҳ» ва 8 хил «таъдил»га тааллуқли атамалардан жами 600 ўринда фойдаланган бўлиб, 107 нафар ровийни ишонччи, 493 нафарини эса заиф деб ажратгани ҳамда асарда «жарҳ» ёки «таъдил» баҳоси берилмаган 13 мингдан зиёд ровийларнинг ҳукми эса умумий тарзда «ишонччи» деб қабул қилинганига доир илмий хулосалар Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази буюртмаси асосида тайёрланган «Ўрта аср Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий-фалсафий мероси» номли китоб мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2020 йил 5 ноябрдаги 02/343-сон маълумотномаси). Натижада, Имом Бухорийнинг ҳадис илмига доир

методларини ўрганишда, уларни тўғри талқин этиш ва кенг жамоатчиликка етказишда, шунингдек, ҳадисларни нотўғри талқин этиш билан боғлиқ ихтилофлар олдини олишда муҳим аҳамият касб этган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 2 та халқаро ва 4 та республика илмий-амалий конференцияларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 15 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 9 та мақола, шундан, 2 таси хорижий журналларда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, урта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми 146 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида танланган мавзунинг долзарблиги асосланиб, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, ўрганиш объекти ва предмети аниқланган. Тадқиқотнинг фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, ишнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги асосланган ҳолда уларнинг назарий ва амалий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, ишнинг апробацияси, натижалари, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**Ҳадис илмида ровий ва ривоятларни ўрганишнинг илмий-назарий масалалари**» деб номланган биринчи бобида «жарҳ ва таъдил» ҳамда «илал ал-ҳадис»нинг пайдо бўлиши ва ривожи, уларни тадқиқ этишнинг аҳамияти ўрганилиб, «ат-Тарих ал-кабир»даги ҳадис ровийлари ва ривоятларнинг тартибланишига оид метод, китобга асос бўлган манбалар илмий тавсифланган. Жумладан, ҳадисларнинг ишончлилигини белгилашда унинг таркибий қисми бўлган иснод муҳим роль ўйнайди. Зеро, у ҳадиснинг Пайғамбар (с.а.в.)га етиб бориш йўли ҳақидаги хабар бўлиб, исноддаги ровийларнинг шахсий сифатлари даражасига мувофиқ ҳадиснинг шаръий ҳукм учун асос бўла олиши белгиланади.

Ҳадис илмида исноддаги ровийларнинг шахсий ижобий ва салбий сифатларини ўрганувчи «жарҳ ва таъдил» ҳамда ишончли ровийларнинг ривоятдаги хатоларини аниқлаш билан шуғулланувчи «илал ал-ҳадис» соҳаларининг аҳамияти катта. Ушбу икки илм ривоятларни таҳлил қилиш ва улар орасидан ишончлиларини ажратиб олишда асосий восита ҳисобланади.

«Жарҳ» (جرح) сўзи луғатда бирор кишини «яралаш», унга «таъна қилиш» каби маъноларни англатади. Ҳадис илмида эса, ровий ёки гувоҳга унинг ривояти ҳамда кўрсатмаси эътиборга олинмаслиги, унга амал қилинмаслигига сабаб бўлувчи шахсий салбий сифатларнинг нисбат берилишига айтилади. «Таъдил» (تعديل) эса, «аддала» сўзидан олинган бўлиб,

«адолатли деб айтиш», кишининг ёлғончи эмаслигини таъкидлаш маъносини англатади⁹. Ҳадис атамаси сифатида «жарҳ»нинг антоними ҳисобланиб, ровий ёки гувоҳнинг шахсий ижобий сифатлар эгаси эканини таъкидлаш учун ишлатилади. «Жарҳ ва таъдил» ҳадис илмининг тармоғи сифатида махсус мезон ва қоидалар асосида ровийларнинг ишончилигини баҳолаш билан шуғулланади.

«Илал ал-ҳадис» «жарҳ ва таъдил» мезонлари асосида ишончли деб баҳоланган ровийларнинг ҳадис айтиб беришда йўл қўйган хатолари ўрганиладиган фан тармоғи ҳисобланади. Бу борада муҳаддис Ҳоким Найсобурий алоҳида тўхталиб, шундай дейди: «Ҳадислар «жарҳ» учун ўрин бўлмаган жиҳатлар билан «иллатли» деб ҳисобланади. Чунки «жарҳ» этилган кишиларнинг ҳадиси эътибордан четда қолади. Ҳадиснинг «иллати» (ҳадиснинг саҳиҳлигига путур етказувчи яширин сабаб) эса, ишончли кишиларнинг ривоятларида кўп учрайди...»¹⁰. Ушбу таърифдан ҳадислар «иллатли» деб ҳисобланиши учун зоҳирда ишончли кўриниши, яъни ишончли ровийлардан ривоят қилинган бўлиши ҳамда мавжуд «иллат»нинг ҳадисни заиф даражасига тушуриши лозимлиги англашилади.

«Жарҳ ва таъдил»нинг пайдо бўлиши Муҳаммад ибн Сири (ваф. 111/728 й.)нинг «Авваллари ҳадис исноди ҳақида сўралмас эди. Фитна рўй бергандан сўнг ровийингизнинг кимлигини айтинг, дейишар, агар ровий аҳли суннадан бўлса ривоятни қабул қилишар, аҳли бидъатнинг ривоятини олишмас эди»¹¹ - деган ривоятидаги «фитна»га боғланади. Имом Муслимнинг «Саҳиҳ»и муқаддимасидаги Абдуллоҳ ибн Аббос (ваф. 68/687 й.) иснодсиз ҳадисни қабул қилмагани ҳақидаги ривоят¹² ҳамда ушбу саҳобийнинг вафоти эътиборга олинса, «фитна»дан Усмон ибн Аффоннинг ўлдирилишига сабаб бўлган воқеалар назарда тутилган, деган хулосага келиш мумкин.

«Илал ал-ҳадис»нинг асослари ҳам саҳобийлар даврига тааллуқли бўлиб, бу борада Оиша бинт Абу Бакрнинг Абдуллоҳ ибн Умардан қилинган ривоятни Куръон ояти мазмуни ҳамда Пайғамбар (с.а.в.)дан эшитган ҳадисига мувофиқ бўлмагани сабабли рад этгани қайд қилинади¹³. Ушбу ривоятда «илал ал-ҳадис»ни «жарҳ ва таъдил»дан ажратиб турувчи энг муҳим қоида, яъни «иллат» ишончли кишиларнинг ривоятларида учрашига асос мавжуд.

II аср боши/VIII аср I чорагигача бўлган катта тобейлар даврида «жарҳ ва таъдил» ҳамда «илал ал-ҳадис» ҳадис илмининг бошқа соҳаларидан

⁹ Қаранг Саййид Абдулмажид Ғаврий. Мавсуа улум ал-ҳадис ва фунунух. – Дамашқ: Дор Ибн Касир, 2007. – Ж. 1. – Б. 595-596.

¹⁰ Ибн Ражаб, Зайниддин Абдурраҳмон ибн Аҳмад. Шарҳ Илал ат-Термизий. – Зарко: Мактаба ал-манор, 1987. – Ж. 2. – Б. 894.

¹¹ Абу Закарийё Муҳйиддин ан-Нававий. Ал-Минҳаж шарҳи Саҳиҳ Муслим ибн ал-Ҳажжож. – Байрут: Дор ат-турос ал-арабий, 1972. – Ж. 1. – Б. 84.

¹² Муслим Ибн Ҳажжож Абулҳасан Қушайрий Найсобурий. Саҳиҳ. – Байрут: Дор ихё ат-турос ал-арабий. – Ж. 1. – Б. 10.

¹³ Қаранг: Шофеий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис. Ихтилоф ал-ҳадис. – Байрут: Дор ал-маърифат, 1990 // Китоаб ал-ум. – Ж. 8. – Б. 648-649.

ажралиб чикди. Ровийларни ўрганишда уларнинг «забт»и (хотираси мустаҳкамлиги), «адолат»и (ростгўй, тақводор бўлиши, бидъатчи эмаслиги), ўз ривоятининг маъносини англай олиши ҳамда ривоятлардаги хатолари ҳам махсус ўрганила бошлади¹⁴. Ровий «адолат»ига далолат қилувчи «сиқа» (ишончли) ва «содук» (ростгўй), «забт» даражаси ҳақида маълумот берувчи «туърофу ва тункару» (баъзан маъруф, яъни билган, баъзан эса мункар, яъни билмаган ҳадисларини ривоят этади), «ваҳама» (адашди, хато қилди) каби атама ва иборалар ҳам қўлланила бошлади¹⁵.

II аср ўрталари/VIII аср IV чораги ҳадис илмининг бошқа соҳалари каби «жарҳ ва таъдил» ҳамда «илал ал-ҳадис»нинг ҳам янги, юксак босқичга кўтарилиши билан кечди. Дастлаб, Мадина ҳамда Ироқнинг Куфа ва Басра шаҳарларида пайдо бўлган ушбу илмлар, таба тобейлар даврига келиб, ислом оламининг барча йирик шаҳарларига ёйилди. Иснодни ўрганиб, ровийларнинг ҳолларини баён этиш ҳамда ривоятлардаги иллатларни аниқлаш билан шуғулланувчи муҳаддислар етишиб чикди. Уларнинг илмий фаолияти натижасида ровийларни ўрганишда қўлланилиб келинаётган мезонларга янгилари қўшилди. Шувба ибн Ҳажжож (ваф. 160/777 й.), Яҳё Қаттон (ваф. 245/851 й.) ва Яҳё ибн Маин (ваф. 233/847 й.) ушбу даврда фаолият олиб борган энг машҳур муҳаддислардан ҳисобланади¹⁶.

Имом Бухорийнинг ровийлар ва ривоятларни ўрганишга бағишланган «тарих»¹⁷ деб номланган уч асари маълум бўлиб, улар «катта», «ўртача» ва «кичик» тарихлар сифатида номланган «ат-Тарих ал-кабир», «ат-Тарих ал-авсат» ва «ат-Тарих ас-сағир» китобларидир. Ушбу асарлар ровийларнинг шахсий ижобий ва салбий сифатларини ўрганишга доир манбалар қаторига кириб, ҳажм ва тартибланишда бир-биридан фарқланади. «ат-Тарих ал-кабир»да ровийлар исмларининг бош ҳарфлари эътиборидан тартибланган бўлса, қолган икки асарда улар вафот этган саналари хронологияси кетма-кетлиги асосида тартибланган.

«Ат-Тарих ал-кабир» Имом Муслим, Ибн Абу Ҳотим ва Имом Термизий каби муҳаддисларнинг «илм ар-рувот», «жарҳ ва таъдил» ҳамда «илал ал-ҳадис» борасидаги қарашларига бевосита таъсир этиб, уларнинг ҳадис илмига доир асарлари учун асос манба бўлиб хизмат қилгани билан аҳамиятлидир.

Имом Бухорий ровийларни исмлари бош ҳарфининг араб алифбосидаги ўрнига мувофиқ ААА, ААБ, ААС, АБА, АББ, АБС, АСА, АСБ, АСС тарзида

¹⁴ Қаранг: Ибн Адий, Абу Аҳмад Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ Журжоний. ал-Комил фи зуафо ар-рижол. – Байрут: Дор ал-фикр, 1984. – Ж. 1. – Б. 53; Ибн Руслон, Шихобиддин Аҳмад ибн Хусайн ибн Ҳасан Рамлий. Шарҳ суанан Аби Довуд ли Ибн Руслон. – Файюм: Дор ал-фаллоҳ ли ал-баҳс ал-илмий ва таҳқиқ ат-турос, 2016. – Ж. 8. – Б. 437-440.

¹⁵ Қаранг: Ибн Абу Ҳотим. Ал-Жарҳ ват-таъдил. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1953. – Ж. 2. – Б. 29; Turhan, Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi, – Б. 95-104; Ибн Адий, Абу Аҳмад Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ Журжоний. ал-Комил фи зуафо ар-рижол. – Байрут: Дор ал-фикр, 1984. – Ж. 1. – Б. 53.

¹⁶ Қаранг: Абу Бакр Аҳмад ибн Али ал-Хатиб ал-бағдодий. Ал-Жомеъ ли ахлоқ ар-ровий ва одоб ас-сомиъ. – Риёз: Мактаба ал-маъориф. – Ж. 2. – Б. 201.

¹⁷ Муҳаддислар наздида ровийларнинг жарҳ ва таъдили учун зарур бўлган туғилиш ва ўлим каби воқеа-ҳодисаларни аниқлаш, билдиришга нисбатан ишлатилади. Қаранг: Муҳаммад Сиддиқ Миншовий. Қомус мусталаҳот ал-ҳадис ан-набавий. – Қоҳира: Дор ал-Фазила, нашр йили кўрсатилмаган. – Б. 36.

тартибланган (бунда дастлаб исми, отаси ва бобосининг исми «алиф» ҳарфи билан бошланган ровий, ундан кейин исми, отаси исми «алиф», бобосининг исми эса «бо» ҳарфи билан бошланган ровийлар келтирилган).

«ат-Тарих ал-кабир»да Муҳаммад исмли ровийлар бошқалардан аввал, яъни китоб бошида келтирилган бўлиб, бу муаллифнинг Пайғамбар (с.а.в.) исмига бўлган ҳурмати юзасидан экани таъкидланган. Шу билан бирга, Имом Бухорий ҳар бир исм учун очилган боб аввалида саҳобийларга тўхталиб ўтган. Бунга уларнинг ҳадис илмида тутган ўрни сабаб бўлган, дейиш мумкин. Муҳаддис бир исмли ровийлар камида икки нафарни ташкил қилган ўринларда улар учун алоҳида боб очган.

Имом Бухорий ровийлар тўғрисидаги маълумотларнинг кўплиги ҳамда бунинг натижасида асарнинг кенгайиб кетиши мумкинлигидан келиб чиқиб, уларни биографияси зикр этилаётган кишини «мажҳул» (кимлиги маълум бўлмаган киши) даражасига туширмайдиган даражада қисқартиради. Шу билан бирга, муҳаддисларнинг ровийлар тўғрисидаги фикрларини жамлаб, уларни таҳлил қилади ва ихтилофли қарашлар орасидан ишончлисини белгилайди.

Асарда ҳадис исноди тўғрисидаги маълумотлар билан биргаликда, ровийларнинг ривоятлари ҳамда «иллатли» ҳадислар ҳам келтирилиб, улардаги тушунарсиз сўз ва иборалар шарҳланган бўлиб¹⁸, бу унинг ҳадислар «иллати»ни билишга доир манбаси сифатида аҳамият касб этишига сабаб бўлади.

Ҳозирги кунда «ат-Тарих ал-кабир»нинг 11 та қўлёзма нусхаси маълум бўлиб, улар дунёнинг турли кутубхоналарида сақланади. Манба мазкур нусхалар асосида 1941-1964 йиллар оралиғида Доктор Муҳаммад Абдулмуинхон таҳрири остида илмий жамоа томонидан 9 жилдда нашр этилган¹⁹. Кейинчалик ушбу нашр асосида, китоб 1974 йилда Байрутда²⁰ ва 1986 йилда Қоҳирада²¹ қайта нашр этилган. Мустафо Абдулқодир Аҳмад Ато томонидан асар таҳқиқ қилиниб, 2001 йилда Байрутда нашр этилди²².

Манба жуда кўп муҳаддислар томонидан ривоят қилинган бўлиб, улар орасида Абулҳасан Муҳаммад ибн Саҳл ибн Курдий Басрий Фасовий (ваф. 304/916 й.), Аҳмад ибн Абдулваҳоб ибн Муҳаммад ибн Мусо Ғундажоний (ваф. номаълум), Жалил Абулҳасан Абдулҳақ ибн Абдулҳолик ибн Аҳмад ибн Абдулқодир ибн Муҳаммад ибн Юсуф (ваф. номаълум) кабилар бор²³.

Имом Бухорий асарни ёзишда устозларининг китобларига эмас, балки ровийлар, «жарҳ ва таъдил» ҳамда «илал ал-ҳадис»га оид ривоятларига

¹⁸ Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. – Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмония, 1941-1964. – Ж. 1. – Б. 360.

¹⁹ Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. – Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмония, 1941-1964. - 9 ж.

²⁰ Бухорий, Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1974. – 8 ж.

²¹ Бухорий, Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. – Қоҳира: ал-Форук ал-ҳадиса лит-тибоа ван-нашр, 1986. – 11 ж.

²² Бухорий, Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. - Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2001. – 9 ж.

²³ Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. – Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмония, 1941-1964. – Ж. 1. – Б. 11.

асосланган. Буни «ат-Тарих ал-кабир»да бирор китобдан маълумот олингани тўғрисида қайд мавжуд эмаслиги ҳам тасдиқлайди. Манбанинг ровийлар исми, куня ва лақабларига оид манбавий асослари сифатида муҳаддислардан Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Абсий, Мусаддад ибн Мусрахад, Абдуллоҳ ибн Солиҳ кабиларнинг, ровийлар табақасига оид манбалари қаторида эса Суфён Саврий, Шуъба, Ибн Муборак ва Али ибн Мадинийнинг ривоятларини келтириш мумкин. Ровийларнинг яшаган жойларига доир манбалари қаторида Ҳорун, Али ибн Мадиний, Муҳаммад ибн Исҳоқ каби муҳаддис устозларининг, «жарҳ ва таъдил»га тааллуқли асослари сифатида эса, Яҳё ибн Саид Қаттон, Али ибн Мадиний, Аҳмад ибн Ҳанбал, Суфён ибн Уяйна, Абдурахмон ибн Маҳдий, Абдуллоҳ ибн Муборак ва Яҳё ибн Маин кабиларнинг ривоятларини келтириш мумкин. Имом Бухорийнинг «илал ал-ҳадис»га оид манбалари сифатида эса, Яҳё ибн Маин, Али ибн Мадиний ва Аҳмад ибн Ҳанбал каби устозларининг бу борадаги қарашларини зикр этиш мумкин.

Диссертациянинг «Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-кабир» асарида «жарҳ ва таъдил» илмининг ёритилиши» деб номланган иккинчи бобида Имом Бухорий томонидан қўлланилган ровийлар «жарҳ ва таъдил»ига оид атамалар аниқланиб, уларнинг қўлланишига доир муаллиф услублари таҳлил қилинган. Шу билан бирга, асарда «жарҳ» ёки «таъдил» қилинган ровийларнинг ривоятлари «сиҳоҳи ситта» тўпламларига киритилгани ҳам ўрганилиб, бу орқали манбанинг муҳаддислар қарашларига таъсири баҳоланган.

«Ат-Тарих ал-кабир»да ровийлар منكر الحديث – (мункар ал-ҳадис – ҳадиси инкор этилган), متروك الحديث (матрук ал-ҳадис – ҳадиси тарк этилган), سكتوا عنه (сакату анҳу – у ҳақида сукут қилишган), فيه نظر (фиҳи назар – у ҳақида турли қарашлар бор), يتكلمون فيه (ятакалламуна фиҳи – у ҳақида салбий нарсаларни айтишгади), ليس بالقوي (лайса бил-қавий – кучли эмас), ليس بذاك (лайса бизока – бундай эмас), ضعيف (заиф), ليس بشيء (лайса бишай – бирор нарсага арзимади), عنده عجائب، صاحب عجائب (индаху ажоиб, соҳибу ажоиб – унинг ажойиб ривоятлари бор), ذاهب الحديث (зоҳиб ал-ҳадис – ҳадиси тарк этилган), كذاب (каззоб – ёлғончи) ва لَيِّن (лаййин – мулойим) каби атама ҳамда «қадарий», «хорижий», «муржий», «зиндиқ», «шиа» ва «муътазилий» бўлгани тўғрисидаги қайдлар воситасида «жарҳ» қилинган.

Асарда «мункар ал-ҳадис», «матрук ал-ҳадис», «сакату анҳу», «зоҳиб ал-ҳадис» ва «каззоб» деб баҳоланган ровийларнинг ривоятлари «сахих» ёки «ҳасан» даражасига етмайди. «ат-Тарих ал-кабир»да ровийлар орасидан «фиҳи назар», «ятакалламуна фиҳи», «лайса бил-қавий», «лайса бизока», «заиф», «лайса бишай», «соҳибу ажоиб» ва «лаййин» каби атамалар билан «жарҳ» этилган ровийларнинг ривоятлари Имом Бухорий «ал-Жомеъ ас-сахих»даги «сахих» ҳадис шартларига жавоб бермаса-да, «сиҳоҳи ситта» муаллифлари наздида «сахих» ёки «ҳасан» деб баҳоланиши мумкин. Ушбу атамаларнинг ишлатилиши юзасидан муҳаддислар турли фикр билдиришган. Масалан, муҳаддис Саховий «Фатҳ ал-муғис»да Имом Бухорийнинг «сакату анҳу» ва «фиҳи назар» ибораларини қўллашига оид методига тўхталиб,

уларни «ҳадиси тарк этилган ровий»га нисбатан ишлатгани тўғрисидаги қарашни илгари суради²⁴. Тадқиқот давомида «ат-Тарих ал-кабир»да «сақату анху» деб баҳоланган ровийлар ривоятлари Имом Термизий, Ибн Можа каби муҳаддислар «сунан»ларига киритилгани аниқланиб, Саховийнинг қарашини асосли эмаслигини кўрсатди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, мазкур ибора билан «жарҳ» этилган ровийларнинг ривоятлари Имом Бухорий томонидан «заиф» деб қабул қилиниши уларни рад этиш учун асос ҳисобланмайди. Балки, улар орасида «ҳасан» даражасига етиши мумкин бўлганлари ҳам мавжудлигини инобатга олиш лозим.

Имом Бухорий ровийларнинг ишончилиги даражасини кўрсатиш учун асарда «ثقة» (сиқа – ишончли), «صديق» (садуқ – тўғрисиўз), «ثابت» (сабт – собит, қатъий), «صالح» (солиҳ – солиҳ, яхши хулқли), «حافظ» (ҳофиз – кучли хотира эгаси), «مرضيا» (марзиян – рози бўлинган), «معروف الحديث» (маъруф ал-ҳадис – ҳадиси маълум) ва «لا بأس به» (ла баъса биҳи – унинг бирор ёмон жиҳати йўқ) каби атамалардан фойдаланган. «ат-Тарих ал-кабир»да «таъдил» қилинган ровийлар 107 нафарни ташкил қилади. Шу билан бирга, асарда 13 мингдан зиёд ровий тўғрисида «жарҳ ёки таъдил» ҳақидаги ҳукм келтирилмаган бўлиб, уларнинг муҳаддис наздидаги даражаси тўғрисида турли фикрлар билдирилган. Али ибн Муҳаммад Фосий (562-628/1167-1230 йй.), Абдуллоҳ ибн Юсуф Жадийъ (1959 й.т.) ва Амр Абдулмунъим Салим (1967 й.т.) каби муҳаддис ва замонавий тадқиқотчилар буни ровийнинг «мажхул»лигини англатишини таъкидлашган²⁵. Ушбу қараш муҳаддис Абдуллоҳ ибн Аҳмад Ярбуий Ишбилининг ривоятига асосланган бўлиб, унда Имом Бухорий «ат-Тарих ал-кабир»да «ким ҳақида жарҳни баён қилмаган бўлсам, у эҳтимоллидир. Агар биров ҳақида «фиҳи назар» деган бўлсам, у эҳтимолли эмас», – дейди²⁶. Аммо ушбу қайд асарнинг бугунги кунгача етиб келган кўлёмаларида учрамайди.

Абдулфаттоҳ Абу Ғудданинг муҳаддислардан Мунзирий, Заҳабий, Ибн Қаййум, Ибн Абдулҳодий, Зайлаий, Ибн Касир, Заркаший, Ҳайсамий ва Ибн Ҳажар кабилар Имом Бухорийнинг ровийлар тўғрисида ҳукм бермагани уларнинг муҳаддис наздида ишончли ҳисобланганини англатади, деб шарҳлашгани тўғрисидаги қайди²⁷ ҳам мавжуд бўлиб, бу биринчи қарашни инкор этади. Мазкур икки қарашдан қайси бири тўғри эканини аниқлаш мақсадида Ибн Адийнинг «Асомий ман рова анҳум Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий мин машойихиҳ фи жомииҳи ас-саҳиҳ» (Имом Бухорий «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»да ривоят қилган устозларининг исмлари) номли асарида

²⁴ Саховий, Муҳаммад ибн Абдурахмон. Фатҳ ал-муғис бишарҳ алфия ал-ҳадис лил-Ироқий. – Қоҳира: Мактаба ас-сунна, 2003. – Ж. 2. – Б. 126.

²⁵ Қаранг: Абдуллоҳ ибн Юсуф Жадийъ. Таҳрир улум ал-ҳадис. – Байрут: Муассаса ар-райён лит-тибоа ва ан-нашр ва ат-тавзий, 2003. – Ж. 1. – Б. 507; Абдулҳай Лакнавий. Ўша асар. – Б. 233; Амр Абдулмунъим Салим. Тайсир улум ал-ҳадис ли ал-мубтадийн. – Қоҳира: Ал-Форук ал-ҳадисия лит-тибоати ван-нашри, 2000. – Б. 164-165.

²⁶ Қаранг: Миззий, Юсуф ибн Абдурахмон ибн Юсуф. Таҳзиб ал-камол фи асмоир-рижол. – Байрут: Муассаса ар-рисола, 1980. – Ж. 18. – Б. 265.

²⁷ Қаранг: Абдулҳай Лакнавий. ар-Рофъу ва ат-такмил фи ал-жарҳ ва ат-таъдил. – Ҳалаб: Матба ал-матбуот ал-исламия, 1987. – Б. 230-232

зикр этилган 296 нафар ровийдан дастлабки 80 нафари танлаб олиб, уларнинг «ат-Тарих ал-кабир»да «жарх» ёки «таъдил» билан зикр этилиши ўрганилди. Натижада, Имом Бухорий улардан 51 нафарини китобга киритгани ва «жарх» ёки «таъдил» қилмагани аниқланди. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, иккинчи фикр асосли бўлиб, Имом Бухорий бир хил исмли икки ровий мавжуд бўлмаган ёки бошқа муҳаддислар томонидан «жарх» этилмаган ўринларда ровийларга нисбатан бирор ҳукм бермаган.

Диссертациянинг «Имом Бухорийнинг иллатли ҳадисларни ажратиш услублари» деб номланган учинчи бобида муҳаддиснинг «иттисол ас-санад»га оид усуллари, ҳадислар иллатини белгилашда «тафарруд ар-ровий»нинг ўрни ҳамда «мушкил ал-ҳадис» борасида тутган йўли таҳлил қилинган.

Имом Бухорийнинг «иттисол ас-санад»га доир қарашлари бошқа муҳаддисларникидан фарқ қилиб, унга кўра иснодни узлуксиз деб топиш учун ровийнинг ривоят занжирида ўзидан юқорида турган киши билан учрашгани тўғрисида ишончли маълумот бўлиши шарт қилинади. Бу ҳақида тўхталган Ибн Салоҳ ва Ибн Ҳажар каби муҳаддислар Имом Бухорий «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»ни тузишда «иттисол ас-санад»га алоҳида эътибор қаратиб, уни саҳиҳ ҳадис шартларидан, деб ҳисоблагани ҳамда ровийларнинг юзма-юз кўришгани тўғрисида далил мавжуд бўлгандагина иснод занжирини узилишсиз, деб тасдиқлаганини қайд этишган²⁸.

Имом Бухорий «ат-Тарих ал-кабир» асарида ровийнинг ривоятларни бевосита қабул қилгани ёки иснодда узилиш мавжудлигини кўрсатиш мақсадида «самиа» (эшитган), «ан» (...дан), «раа» (кўрган), «адрака» (етишган), «лақия» (учратган), «лам ясмаъ» (эшитмаган), «мурсал» (тобейининг бевосита Пайғамбар (с.а.в.)дан ривоят қилиши), «мунқатиъ» (ровийнинг ўзи эшитмаган одамдан ривоят қилиши) каби сўз ва иборалардан фойдаланган. Манбада уларнинг ҳар бири алоҳида эътибор билан ишлатилган бўлиб, уларни таҳлил қилиш муҳаддиснинг «иттисол ас-санад»га доир услубини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, 6 мингдан кўп ўринда ишлатилган «самиа» сўзи ровийнинг ривоятни бевосита эшитиб, қабул қилиб олганини кўрсатиш билан биргаликда, «лам ясмаъ» шаклида унинг аксини қайд этиш мақсадида ишлатилган. Ушбу сўз асарда ровийнинг қайси табақага мансублигини кўрсатиш учун ҳам қўллаган. Масалан, муҳаддис асарда 30 га яқин ровийнинг Пайғамбар (с.а.в.)дан ҳадис эшитганини қайд этиш орқали уларнинг саҳобий эканини кўрсатиб берган²⁹. Муаллиф ушбу ўринда ровийнинг Пайғамбар (с.а.в.)нинг сўзларини эшитганига урғу беради. Бу эса, ровийнинг саҳобийлар орасида Пайғамбар

²⁸ Қаранг: Ибн Ражаб, Зайниддин Абдуррахмон ибн Аҳмад. Шарҳ илал ат-Термизий. – Зарко: Мактаба ал-манор, 1987. – Ж. 2. – Б. 216; Ибн Ҳажар Асқалоний, Абулфазл Аҳмад ибн Али ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳажар. ан-Нукт ала китоб ибн Салоҳ. – Мадина: Имада ал-бахс ал-илмий би ал-жомиа ал-исломия, 1984. – Ж. 2. – Б. 595.

²⁹ Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. ат-Тарих ал-кабир. – Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмония, 1941-1964. – Ж. 2. – Б. 30, 146, 260, 286; – Ж. 3. – Б. 11; – Ж. 4. – Б. 1, 194, 198, 250, 327; – Ж. 5. – Б. 27, 404; – Ж. 7. – Б. 64, 300, 301, 329; – Ж. 8. – Б. 75, 92, 161, 180, 316, 317, 420, 444.

(с.а.в.)ни кўриш билан бирга, сўзларини ҳам эшитган кишилардан бўлганини ҳам кўрсатади.

«Ан» кўмакчиси асарда ровийнинг ўзи ривоят қилаётган шайхлардан ҳадис эшитган ёки эшитмаган ҳолда ривоят қилаётган бўлиши эҳтимоли мавжудлигинини кўрсатиш учун ишлатилган бўлса, «раа» сўзи ровийнинг саҳобий ёки тобейлардан эканини билдириш мақсадида учун ишлатилган. Жумладан, асарда жами 7 нафар ровийнинг саҳобийлардан эканини кўрсатиш учун «раа» сўзи ишлатилгани аниқланди³⁰. Шу билан бирга, бир нечта ровийнинг саҳобийларни кўргани ҳолда, улардан ривоят эшитмаганини кўрсатиш учун ҳам ишлатилган. Мисол учун, Исмоил ибн Абу Холид биографиясида унинг Ибн Абу Авфий, Амр ибн Ҳарислардан «эшитган»и ҳамда Анас ва Коҳилларни кўргани келтирилади³¹.

«Адрака» сўзи ровийнинг бирор кишини кўргани ёки бир шаҳарда яшагани ҳолда, ундан ривоят эшитмаганини кўрсатиш учун ишлатилган. Масалан, Муҳаммад ибн Ҳотиб саҳобий табақаси вакили ҳисобланса-да, Пайғамбар (с.а.в.)нинг сўзларини эшитмаган ва у зотдан ривоят қилмаган.

«Лақия» сўзи «ат-Тарих ал-кабир»да 12 марта ишлатилган бўлиб, улардан 11 ўринда «само» сўзи билан бирга келган³². Ушбу мисоллар ровийнинг ўзи ривоят қилаётган кишини кўриб, ундан ҳадис эшитганини ҳам англатиши маълум бўлади.

«Мурсал» атамаси тобейнинг Пайғамбар (с.а.в.)дан тўғридан-тўғри ривоят қилганини кўрсатувчи атама ҳисобланади. Ушбу атама асарда 550 дан ортиқ ўринда зикр этилган бўлиб, «мурсал» ҳадислар билан бир қаторда, баъзи ўринларда ривоятнинг исноди узилиб қолганини кўрсатиш мақсадида қўлланган.

Имом Бухорий ривоятларнинг «иллатли» ҳисобланишига сабаб бўлган «тафарруд ар-ровий» масаласига ҳам алоҳида тўхталиб ўтган. Бу масалада «фард», «ғариб» атамаларидан фойдаланмай, унинг ўрнига «ла ютобау алайҳи», «ла ютобау ала ҳадисиҳи» каби иборалардан фойдаланган. Асарда «ла ютобау алайҳи» деб баҳоланган ривоятларнинг аксарияти «заиф», «матрук», «мажҳул» ва «маскут» (сукут қилинган) ровийларнинг ривоятига нисбатан ишлатилган бўлса-да, баъзи ўринларда «сиқа» ровийларнинг ривоятларига нисбатан қўлланганини ҳам кўриш мумкин. Муҳаддиснинг ҳадисни «ла ютобау алайҳи» деб баҳолаши уни қабул қилиш ёки рад этишда асосий мезон ҳисобланмай, бунга ровийнинг ишончлилиқ даражаси ва бошқа ривоятларга мувофиқлиги каби кўплаб омилларни инобатга олиш лозим бўлади.

Асарда ҳадис матнининг Пайғамбар (с.а.в.)дан ривоят қилинган машҳур суннатга хилоф бўлиши, саҳобийнинг сўзи («мавқуф» ривоят)нинг

³⁰ Қаранг: Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. ат-Тарих ал-кабир. – Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмония, 1941-1964. - Ж. 6. – Б. 310, 312, - Ж. 7. – Б. 56, 253, - Ж. 8. – Б. 140.

³¹ Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. – Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмония, 1941-1964. – Ж. 1. – Б. 351.

³² Ўша манба. – Ж. 2. – Б. 44, 205; – Ж. 3. – Б. 6, 124, 235, 393; – Ж. 4. – Б. 214; – Ж. 6. – Б. 306; – Ж. 7. – Б. 146; – Ж. 8. – Б. 118, 163.

ҳадисларга номувофиқлиги, ровийнинг ўз ривоятига зид амал қилиши, бир саҳобийдан қилинган икки ривоятнинг номувофиқлиги, ҳадиснинг тарихий фактларга зидлиги каби «мушкил ал-ҳадис»га оид масалалар ҳам ёритилган. Имом Бухорий аксарият ҳолларда ҳадис иснодидаги «мурсал» ва «муттасил» йўллар орасидан «мурсал»нинг ишончлироқ эканини кўрсатиб бериш мақсадида ривоятни келтирган. Жумладан, асарда «ал-мурсалу асахҳу», «ва хозо маа ирсолиҳи асахҳу» каби иборалар ишлатилган.

Имом Бухорий Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Талҳанинг таржимаи ҳоли баёнида унинг Абу Бурдадан, унинг отасидан, унинг Пайғамбар (с.а.в.)дан «Албатта, умматим раҳм қилинган умматдир. Унинг бошига келадиган азоблар ушбу дунёда қилингандир (берилгандир)», – дегани тўғрисидаги ривоятни келтиради. Муаллиф Абу Бурда ушбу ҳадисни Умарга айтиб бергани ва Умар уни ёзиб олганини ҳам қайд этади. Шундан сўнг, ушбу ҳадиснинг Абу Бурдадан ривоят қилинган яна бошқа 13 ривоят йўлини ҳам келтириб, уларни Пайғамбар (с.а.в.)нинг шафоати, баъзи қавмларнинг охиратда азобланиши ва шундан сўнг (дўзахдан) чиқарилишлари ҳақидаги ҳадисига зидлиги сабабли рад этади³³. Маълум бўладики, мазкур ривоят кўплаб ровийлар томонидан ривоят қилинган бўлса-да, Имом Бухорий уни машҳур суннатга мувофиқ эмаслиги сабабли «иллатли» деб топган ва рад этган.

Асарда Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг таржимаи ҳоли баёнида, унинг Мутталибдан, унинг Абу Ҳурайрадан қилган ривояти келтирилади. Унда Абу Ҳурайра Пайғамбар (с.а.в.)нинг қизи ва Усмоннинг аёли бўлган Руқайянинг уйига киргани ва қўлида тароқ кўргани ривоят қилинади. Имом Бухорий ушбу ривоятнинг тарихий ҳақиқатга тўғри келмаслигини, зеро Руқайя Бадр жанги вақтида вафот этгани, Абу Ҳурайра эса Хайбар жангидан кейин (Мадинага) келганини қайд этади³⁴. Ушбу ривоятга «ат-Тарих ал-авсат»да ҳам тўхталиб, Абу Ҳурайранинг мазкур воқеадан 5 йил кейин, Хайбар ғазоти вақтида Мадинага ҳижрат қилгани ҳақидаги қайдни қўшган. Шу билан бирга, Мутталибнинг Абу Ҳурайрадан ва Муҳаммаднинг Мутталибдан (ривоят) эшитгани маълум эмаслиги ҳамда ушбу ривоят ҳужжат қилинмаслигини таъкидлайди. Шундан сўнг, Арок ибн Моликдан ривоят қилинган ҳадисда Абу Ҳурайранинг ўзи Пайғамбар (с.а.в.) Хайбардалиқ пайтида Мадинага келганини айтгани келтирилади³⁵. Демак, Имом Бухорий ўзаро ихтилофли ривоятлар орасидан ишончлилигини ажратиб олишда иснодни ўрганиш билан биргаликда, уларнинг Куръони карим оятлари, машҳур ҳадислар ҳамда тарихий фактларга мувофиқлигини ҳам текширган.

ХУЛОСА

Диссертацияда келтирилган мақсад ва вазифалар доирасида амалга оширилган тадқиқот ва таҳлиллардан қуйидаги хулосаларга келинди:

³³ Қаранг: Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. – Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмония, 1941-1964. – Ж. 1. – Б. 38-39.

³⁴ Қаранг: Ўша манба. – Ж. 1. – Б. 129.

³⁵ Қаранг: Бухорий, Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-авсат. – Ҳалаб: Мактаба дор ат-турос, 1977. – Ж. 1. – Б. 90-91.

1. Ҳадисларни саралашда «жарҳ ва таъдил» ҳамда «илал ал-ҳадис»нинг аҳамияти катта бўлиб, уларнинг ҳар бири ушбу жараёнда ўзига хос вазифа бажарувчи мустақил соҳа ҳисобланади. Жумладан, «жарҳ ва таъдил»да иснод занжиридаги ровийларнинг ишончли ёки ишончсиз экани аниқланса, «илал ал-ҳадис»да ишончли ровийларнинг ривоятдаги хатолари ўрганилади. Муҳаддислар «жарҳ ва таъдил»нинг пайдо бўлишини илк ислом даврида юз берган ва Усмон ибн Аффоннинг вафоти билан характерланадиган «фитна»га боғлашган. Ушбу воқеадан сўнг ровийларнинг ишончли экани, турли диний-сиёсий гуруҳларга мансуб эмаслиги ўрганила бошлаган. «Илал ал-ҳадис»нинг шаклланиши эса, ровийларнинг, вақт ўтиши билан, ҳадисларни унутиши ёки уларга бошқа сўзларни қўшиб юбориши каби сабабларга боғлиқ бўлиб, Оиша бинт Абу Бакр ушбу илмнинг асосчиси ҳисобланади. У саҳобийлар орасида энг ишончлиларидан бўлган Абдуллоҳ ибн Умарнинг ривоятини Куръон ояти ва ўзи эшитган ҳадисга мувофиқ келмаслиги сабабидан «иллатли» деб баҳолаб, ровийнинг хато қилганини таъкидлаган. Иснод занжирининг пайдо бўлиши ва муҳаддисларнинг илмий фаолияти натижасида ушбу илмларга оид қонун-қоидалар, мезонлар ишлаб чиқилад бошлаган. II аср ўрталари/VIII аср иккинчи ярмига келиб улар махсус категорияларга эга фан соҳалари сифатида шаклланган.

2. Имом Бухорий «ат-Тарих ал-кабир»да ровийларнинг қисқача биографиялари, «жарҳ ва таъдил»даги даражалари, ривоятлари ҳамда «илал ал-ҳадис»га оид амалий тадқиқот натижаларини жамлаган бўлиб, унда аксарият ровийлар исмининг бош ҳарфининг араб алифбосидаги ўрни асосида тартибланган. Шу билан бирга, китобнинг аввалида Муҳаммад исмли ровийлар ҳамда ҳар бир боб бошланишида саҳобийлар келтирилган бўлиб, бу Имом Бухорийнинг ўзига хос методи ҳисобланади. Манбада ровийлар илмининг деярли барча тармоқларига оид маълумотлар келтирилган бўлса-да, асосий эътибор ровийларнинг ривоятларини саралаш учун зарур бўлган маълумотларни қайд этишга қаратилган.

3. Имом Бухорийгача бўлган даврда Лайс ибн Саъд, Абдуллоҳ ибн Муборак, Аҳмад ибн Ҳанбал томонидан ровий ва ривоятларни баҳолашга оид асарлар ёзилган бўлса-да, «ат-Тарих ал-кабир»да улардан иқтибослар келтирилмайди. Балки муаллиф устозларидан бевосита эшитган ривоятларни жамлаб, уларни тадқиқ этгач, чиқарган хулосаларини қайд этишга урғу беради. Ушбу ўринда ровийлар тўғрисида «жарҳ ва таъдил» ҳукмини чиқаришда муҳаддис Яҳё ибн Маин, Али ибн Мадиний, Аҳмад ибн Ҳанбал кабиларга кўпроқ мурожаат қилганини таъкидлаш лозим.

4. «ат-Тарих ал-кабир»даги ровийларга доир маълумотларни ўрганиш натижасида Имом Бухорий уларни 13 та атама ҳамда турли диний-сиёсий гуруҳ ва «аҳли сунна ва ал-жамоа»дан бўлмаган фирқаларга нисбат бериш орқали «жарҳ» этгани аниқланди. Асар олимнинг кўп йиллик илмий изланиш ва тадқиқотлари натижаси сифатида яратилгани, ровийлар тўғрисида энг муҳим ва ишончли маълумотларни қамраб олгани сабабли Имом Муслимнинг «ал-Куно ва ал-асмо», Ибн Абу Ҳотимнинг «ал-Жарҳ ва ат-таъдил», «ал-Илал» ҳамда Имом Термизийнинг «ал-Илал ал-кабир», «ал-

Илал ас-сағир»и каби бир қатор китобларига манба бўлиб хизмат қилган. Шу билан бирга, Имом Бухорийнинг ровийлар «жарҳ»ига оид қарашлари «сиҳоҳи ситта» муаллифларининг ҳадисларни ўз тўпламларига киритишлари ва уларни «саҳиҳ» ёки «ҳасан» деб баҳолашларига бевосита таъсир қилган.

5. Имом Бухорийнинг ровийлар «таъдил»ига оид услуби ўзига хос бўлиб, «ат-Тарих ал-кабир»да 8 та «таъдил» атамаларидан фойдаланиб, жами 107 нафар ровийни ижобий баҳолаган. «Маъруф ал-ҳадис» атамаси Имом Бухорийга хос атамалардан бўлиб, муҳаддислар томонидан жуда кам ҳолда қўлланилган. Бундай баҳоланган ровийлар ишончли ҳисобланиб, уларнинг ривоятлари «саҳиҳ» даражасига етиши мумкин. Имом Бухорий «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»га ривоятлари киритилган устозлари, шунингдек, бирор муҳаддис томонидан айбланмаган 13 мингдан ортиқ ровийларга нисбатан «жарҳ» ёки «таъдил» ҳукмларини қўлламаган.

6. Муҳаддиснинг «иттисол ас-санад» (исноднинг узлуксизлиги)га доир методи ўзига хос бўлиб, «муанан» ривоятни ишончли деб топишда ровийларнинг бир-бири билан учрашгани ҳамда бевосита ривоят эшитгани тўғрисида маълумотлар мавжуд бўлишини шарт қилган. Буни «ат-Тарих ал-кабир»да «иттисол ас-санад» масаласини кўрсатиш учун ишлатилган сўзларнинг бир-бирига ўхшаш бўлса-да, муҳаддис улар орасидаги нозик жиҳатларга урғу берган ҳолда қўллагани ҳам тасдиқлайди. Жумладан, Имом Бухорий саҳобийларни Пайғамбар (с.а.в.)ни кўрган, у зот билан бир даврда яшаган, ҳадисларини эшитганлар каби гуруҳларга ажратган. Мазкур сўзлар ровийнинг табақасини баён этиш мақсадида ҳам қўлланган бўлиб, бу асарнинг ровийлар табақалари тўғрисидаги муҳим манба сифатида эътироф этилишига сабаб бўлган.

7. Муҳаддис ҳадислар иллатини белгилашда «тафарруд ар-ровий»га алоҳида урғу бериб, бу борада ўзига хос йўл тутган. Жумладан, ҳадиснинг фақат бир ровий томонидан ривоят қилинишини унинг «иллат»и деб ҳисоблаган. Имом Бухорий бошқа муҳаддислардан фарқли ўлароқ, бундай ривоятларга нисбатан «ғариб» ёки «фард» атамаларининг ўрнига «ла ютобау алайҳи» ва «ла ютобау ала ҳадисиҳи» ибораларини қўллаган. Ривоятларнинг «ла ютобау алайҳи» деб баҳоланиши уларнинг даражасини туширса-да, уларни «заиф» деб ҳисоблаш ва рад этиш учун асос бўлмайди. Зеро, асарда «заиф» ровийлар билан бирга, саҳобийлар ҳамда «сиқа» ровийларнинг бошқа иснод занжири билан қувватланмаган ривоятларига нисбатан ҳам ишлатилган.

8. «ат-Тарих ал-кабир»даги «мушкил ал-ҳадис»га доир услублар муҳаддиснинг матн ва санадида ўзаро ихтилофли бўлган ривоятларни келтириб, улар орасидан ишончилиларини ажратиб берганида намоён бўлади. Имом Бухорий асарда исноддаги зиддиятга оид мисолларни келтиришда истисноли ҳолатларга урғу бериб, ривоятларни Қуръон оятлари, Пайғамбар (с.а.в.)дан етиб келган машҳур ҳадислар ва тарихий фактларга номувофиқлиги, ровийнинг ўз ривоятига зид амал қилиши, бир ровийнинг икки ривояти ўзаро мувофиқ бўлмаслиги каби хусусиятлари сабабли иллатли деб баҳолагани аниқланди.

Тадқиқот жараёнида олинган натижа ва хулосалардан келиб чиқиб қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

1. «ат-Тарих ал-кабир»нинг ҳадислар ишончилигини белгилашда муҳим асарлигидан келиб чиқиб, «Имом Бухорий асарларида ҳадис ровийлари ва ривоят методлари» номли монография тайёрлаш мумкин.

2. Асарнинг Имом Бухорий ҳадис илмига оид қарашларини жамлаган асосий манба эканини инобатга олган ҳолда Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот маркази билан ҳамкорликда «ат-Тарих ал-кабир»нинг ўзбек тилига илмий-изоҳли таржимасини амалга ошириш мумкин.

3. Манбанинг ҳадисшунослик илми, муҳаддислар қарашлари шаклланиши ҳамда ҳадис тўпламларининг яратилишига катта таъсирини инобатга олган ҳолда Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш маркази ва унинг минтақавий филиалларида ташкил этиладиган қайта тайёрлаш ва малака ошириш курсларида ўқитиладиган ҳадисшунослик билан боғлиқ фанлар таркибига «Имом Бухорийнинг жарҳ ва таъдилга оид методи» мавзусини киритиш мумкин.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARING ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

TURAEV NUMONJON NASIBJONOVICH

**IMAM BUKHARI'S AL-TARIKH AL-KABIR AS AN IMPORTANT
SOURCE ON THE SCIENCE OF HADITH**

24.00.02 – Quranic studies. Hadith studies

**ABSTRACT OF THE DISSERTATION OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) ON
HISTORICAL SCIENCES**

TASHKENT - 2020

The topic of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2018.1.PhD/Tar293

The dissertation has been carried out at the international Islamic academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) is available at the Scientific Council Web site (www.iiiau.uz) and ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser:

Uvatov Ubadulla Muradovich

Doctor of Historical Sciences, Professor

Official opponents:

Bekmirzaev Ilkhomjon Isroiljonovich

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

Muhammaminov Saidakbar Abdurashidovich

PhD in Historical Sciences

Leading organization:

Imam Bukhari International Scientific-Research Center

The defense of the dissertation will be held on December ¹⁴ of 2020 at ^{15:00} at the head scientific and methodical center's online meeting platform of the Academic Council under the number DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degrees under international Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56); fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation is available at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered with number 62) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri Street, 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation abstract is distributed on December ² of 2020.
(Protocol registered number 9 on November ¹⁰ of 2020)

Sh.A. Yovkochev

Chairman of the Scientific Council for awarding academic degrees, Doctor of Political Sciences, Professor

N.A.Mukhamedov

Secretary of the Scientific Council for awarding academic degrees, doctor of historical sciences, Assoc. Prof.

Z.M.Islamov

Chairman of the Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding academic degrees doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

Actuality of the dissertation subject. The world scientific community recognizes hadith scholars of Transoxiana and their contribution to the development of Islamic civilization. In particular, Imam Bukhari, who had such honorary titles as "Sultan of *muhadditheen*", "Emir of the believers in the hadith science", and he was highly recognized for his scientific work and crucial views on the science of "*jarh and ta'dil*" (a branch of science that studies whether the narrations of the narrators should be accepted or rejected) and "*ilal al-hadith*" (which studies the mistakes of trustworthy narrator in his narrations of hadith). In this regard, the President of the Republic of Uzbekistan Sh.Mirziyoyev by saying in his speech at the 72nd session of the UN General Assembly: "One of such great scholars, Imam Bukhari, he is recognized worldwide as the author of "Sahih Bukhari", the second most sacred book in Islam after the Qur'an"¹, emphasizes the importance of the great scholars' scientific legacy.

In the world, especially in the Islamic world, hadith studies and its fields of study of the reliability levels of hadith narrators and narrations are being analyzed in depth. Such studies have been systematically conducted in major research centres in Egypt, Turkey, Saudi Arabia, Jordan, Pakistan, the United Kingdom, Germany and many other countries. In this sense, since the Middle Ages, hadith scholars put attention to the "*al-Tarikh al-kabir*" because of its role as a main source among them. However, in nowadays information society, there are cases of misinterpretation of hadiths due to the lack of comprehensive and adequate attention to this issue. By analysing the methods and information related to the selection of narrators and narrations in this work, it will be possible to avoid disputes over the hadith, which are causing some controversy in the Muslim community.

In recent years, it has been paying great attention to the study of the scientific and educational heritage of Imam Bukhari in Uzbekistan. As a result of ongoing reforms the Imam Bukhari International scientific-research centre was established, where his books such "*Khalqu af'al al-ibad*", "*Sulasiyat al-Bukhari*", "*Birr al-walidayn*" and "*al-Tarikh as-saghir*" were translated from Arabic into modern Uzbek language, as well as several scientific studies are being researched. In the case of controversy and disputes over the science of hadith, Imam Bukhari's work "*al-Tarikh al-kabir*" which was created due to his hard work on the science of hadith and which helps to distinguish between reliable and unreliable hadith narrators, has been neglected by the scholars. By analysing the methods and information related to the selection of narrators and narrations in this work, it becomes possible to study the narrators of the hadith, to distinguish them, and to understand the hadiths in general.

This research is important in the implementation of the tasks set out in the

¹ The speech of the President of the Republic of Uzbekistan in the session number 72 of the General Assembly of the United Nations Organization //Xalq suzi, September 20, 2017. № 189 (6883).

Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan on April 16 of 2017 number PF-5416 "About the measures of total improvement of the activities of the religious and enlightenment sphere", on March 2 of 2020 number PF-5953 "About the state program on implementation of Strategy of actions on five priority directions of development of the Republic of Uzbekistan for 2017-2021 in "Year of development of science, enlightenment and digital economy", on Mart 27 of 2017 number PQ-2855 "About the measures for the formation of Imam Bukhari International Scientific-Research Centre under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan", on June 23 of 2017 number PQ-3080 "About the measures for the formation of the Center for Islamic Civilization under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan" and the Decrees of Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on November 1 of 2018 number 896 "About the measures to organize and support the activities of the School of Hadith".

The Relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan. The dissertation has been carried out following the primary directions of the development of science and technologies in the Republic I. "Spiritual, moral and cultural development of a democratic and legal society, the formation of an innovative economy".

Problem development status. The life and scientific legacy of Imam Bukhari, in particular, his work "*al-Tarikh al-kabir*" are being studied with great interest by researchers of the East and the West. This research was founded by the author's contemporaries. Muhaddith Ibn Abu Hatim's (d. 327/938) "*Bayan khatai Muhammad ibn Imail al-Bukhari fi Tarikhih*" (بيان خطأ محمد بن إسماعيل البخاري في تاريخه - Explanation of Muhammad ibn Ismail al-Bukhari's mistake in his book of Tarikh) is one of them. In this book, Ibn Abu Hatim identifies and corrects the mistakes made by Imam Bukhari in presenting the personal information of the narrators². The research covering the "*al-Tarikh al-kabir*" can be divided into the following 3 groups:

The first group consists of descriptive and bibliographic research on the work, which includes books on hadith by hadith scholars Hakim Naysaburi, Ibn Rajab Hanbali, Khatib Baghdadi and Shamsiddin Zahabi, and works on the history and sources of Arabic literature by orientalists K. Brockelman and F. Sezgin. K. Melchert, one of the Western scholars, in his article on Imam Bukhari and the early hadith critics, described the order of "*al-Tarikh al-kabir*", the author of "*al-Tarikh al-awsat*" (التاريخ الاوسط - Middle History), "*al-Zuafa al-saghir*" (الضعفاء الصغير - a small book on weak narrators) and Ahmad ibn Hanbal's book "*al-Ilal wa ma'rifa*

² Abu Zur'a al-Razi examined the copy of *al-Tarikh al-Kabir* by Abulfazl ibn Abbas and wrote down for himself what he considered to be a mistake. He then reads it to Abu Hatim and joins in some of the objections and rejects some. See: Ibn Abu Hatim, Abdurahman ibn Muhammad ibn Idris ibn Munzir Tamimi Hanzali Razi. "*Bayan khatai Muhammad ibn Imail al-Bukhari fi Tarikhih*". – Khaidarabad: Daira al-maarif al-usmaniya, 1891. – P. 6.

al-rijal" (العلل ومعرفة الرجال – knowledge of ilal and narrators)³.

This group also includes articles by Turkish researchers Ali Yardim and Yusuf Ziya Keskin. In particular, Ali Yardim provided bibliographic information about the work, while Yusuf Ziya Keskin examined the objections to the work and found that they did not correspond to the manuscripts of “*al-Tarikh al-kabir*” that have survived to the present day. In conclusion, notes that they are based on previous copies of the work, and Imam Bukhari himself corrected the existing shortcomings and mistakes⁴.

The second group includes research aimed at shedding light on Imam Bukhari's legacy in the science of hadith and his method of sorting narrators and narrations. In particular, in his article on the criticism of the hadith text, J. Brown, a Western scholar, cites “*al-Tarikh al-kabir*” as a source for “*jarh and ta'dil*” and uses the narrations quoted in it to explain the hadith scholar's method of criticizing the hadith text. Muhammad Ali Qasim Umari, one of the Muslim scholars of the East, refers to the method of Imam Bukhari in “*jarh and ta'dil*” and uses “*al-Tarikh al-kabir*” as the basis for its coverage. On the other hand, Abdullah ibn Fawzan published an article on narrators, whom were narrated by Imam Bukhari and were mentioned in Imam Muslim’s Sahih. This article explains 19 narrators and their narrations which were criticized by Imam al-Bukhari in the “*al-Tarikh al-kabir*”, “*al-Zuafa al-saghir*” and Imam Tirmizi’s “*al-Ilal al-kabir*” (العلل الكبير – the Great book of ilal). Turkish scholar Mustafa Tash's book on the definition of Imam Bukhari’s method of “*jarh and ta'dil*” is one of the most important works belonging to this group. It examines the narrators mentioned in “*al-Tarikh al-kabir*”, “*al-Tarikh al-awsat*”, and “*al-Zuafa al-saghir*”, and compares them with the assessments given by other hadith scholars to the narrators whom the scholar evaluates whether “*jarh*” or “*ta'dil*”⁵.

The third group includes research on the science of hadith cited in “*al-Tarikh al-kabir*”. Sakhawi and Abdulhay Laknawi debated the use of the terms such “*munkar al-hadith*” (منكر الحديث - meaning the narrator is accused), “*fihî nazar*” (فيه

³ Hakim Naysaburi, Abu Abdullah Muhammad ibn Abdullah. *al-Asamiy wa al-kuna*. – Cairo: al-Faruq al-hadisiya li al-tibaa, 2015. – V. 2. – P. 10; Tajiddin Subki. *Tabaqat al-shafiyya al-kubra*. – Cairo: Hijr li al-tibaa wa al-nashr w al-tawzi’, 2013. – V. 2. – P. 225; Asqalaniy, Ahmad ibn Ali ibn Hajar. *Fath al-bari sharh sahih al-Bukhari*. – Beirut: Dar al-ma’rifa, 2001. – P. 485; Baghdadiy, Ahmad ibn Ali ib Sabit al-Khatib. *Tarikh Baghdad*. – Bayiut: Dar al-gharb al-islami, 2001. –J. 2. –B. 7; Zahabi, Muhammad ibn Ahmad. *Siyar a’lam al-nubala*. – Beirut: Muassasa al-risala, 2001. – V. 12. – B.426; Brockelmann, C., & Witkam, J. J. (1996). *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*. Leiden: E.J. Brill, 1937. – V. 1. – s. 260-265; Sezgin F. *Tarikh al-turas al-arabi*. – Riyaz: Jamia al-imam Muhammad ibn Saud al-Islamiya, 1991. – V. 1. – P. 256-257; Melchert, Christopher. “Bukhārī and early hadith criticism.” *Journal of the American Oriental Society* (2001): 7-19.

⁴ Ali Yardim, Buhârî ve et-Târîhu'l-kebir'i, D.E.Ü.İ.F.D., sayı: 5, Izmir 1989; Yusuf Ziya Keskin: *Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebir'ine Yönelik Tenkitler*, Marife, yıl: 3, sayı: 2, Konya 2003.

⁵ Brown, J. (2008). How We Know Early Hadîth Critics Did Matn Criticism and Why It's So Hard to Find, *Islamic Law and Society*, 15(2), 143-184; el-Omarî Muhammed Ali Kasım. *Buhârî'nin Cerh ve Tadil Hakkındaki Metodu*, çeviren Necati Avcı, Büyük Türk - İslâm Bilgini Buhârî (811-569) - Uluslararası Sempozyum-, 18-20 Haziran 1987, 1996, s. 171-178; Fawzan, Abdullah ibn Fawzan ibn Salih. *al-Ruwat allazina jarrahahum al-Imam al-Bukhari and in farada al-Imam Muslim bi al-ikhraji lahum // Majalla ilmiya fasila muhkama*. – Medina: Jamia al-Imam Muhammad ibn Saud al-Islamiya, 2012. - № 23. - P. 13-78; Taş, Mustafa. “*Buhârî'nin Cerh-Ta'dil Metodu*”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6.12 (2016): 393-395.

نظر - means the narrator is accused), "sakatu anhu" (سكتوا عنه - means the narrator is accused) and gave their conclusions on the matter. Ahmad Abdullah Ahmad, a contemporary researcher, studied the reflection of Imam Bukhari's views on *ilal al-hadith* in "*al-Tarikh al-kabir*". It identifies phrases used by Imam Bukhari to indicate the "ilal" of the hadiths and analyses their places of use. Abdul Rahman ibn Sulaiman al-Sha'i, on the other hand, identifies and examines 125 narrations that are considered "*la yutabau alayhi*" in the book and gives important conclusions about Imam Bukhari's method in this regard. Muhammad Nu'man gives information about the methodology about narrators' "*jarh and ta'dil*" and "*ilm ar-ruwat*" (علم الرواة - the science of narrators). While Abdul Hizr Jasim Hammadi analyzed the narrations about the military campaigns in the work, Zaffar Qahtan Abdul Sattar Ali analysed the information about the professions of the narrators in "*al-Tarikh al-kabir*" and concluded that there were 95 professions in the time of Imam Bukhari. While Abdul Qadir Mustafa Muhammadi tried to explain Imam Bukhari's method by identifying the narrators who were "wounded" with the term "*fihī nazar*" and comparing them with the assessments given to them by other hadith scholars, Raid Yusuf Jahhad refers to the narrators who were "wounded" with the phrase "*yatakallamuna fihī*". Awati Fatima Zahra identifies the terms and phrases used in the book to illustrate the *illa* of the narrations and analyses the examples associated with each of them. After that, she focused on identifying the most reliable of these narrations. Sahwanuddin Abdul Hasib publishes an article on the "*illa*" of the hadiths in the book. It focuses on the author's methodology on resolving the conflict between narrators and hadiths. Yahya Husayn Ahmad's article on the authors' methods of praising the narrators in "*al-Tarikh al-kabir*", "*al-Jarh wa al-ta'dil*", and "*al-Siqat*" (الثقة – a book on trustworthy narrators) provides valuable information about Imam al-Bukhari's methodology⁶.

⁶ Sahawi, Muhammad ibn Abdul Rahman. *Fath al-mughis bi sharh alfiya al-hadith li al-Iraqi*. - Cairo: Maktaba al-sunna, 2003. - V. 2. - P. 126-128; Abdulhay Laknawi, Abulhasanat Muhammad. *Al-Rafu wa al-takmil fi al-jarh wa al-ta'dil*. - Aleppo: Matbaa al-matbua al-Islamiya, 1987. - P. 208, 388; Ahmad Abdulloh Ahmad. *Manhaj al-Imam al-Bukhari fi al-ta'lil min khilal kitabi al-Tarikh al-kabir*. - Jordan: Jamia Yarmuk, 2005. - 444 p.; Abdul Rahman ibn Sulaiman Shai'. *al-Ahadis allati qala fiha al-Imam al-Bukhari "la yutabau alayh" fi al-Tarikh al-kabir*. - Makkah: Jamia um al-quro, 2001. - 447 p.; Muhammad Noman, Dr. Muhammad Ikramullah, & Dr. Junaid Akbar. (January 01, 2019). تاريخ كبير ميں امام بخاری کا رواة پر تنقيد كے اسلوب كاجائزہ. Journal of Islamic and Religious Studies, 4, 2, 103-118; Abdulhizr Jasim Hammadi. *Al-Maghazi fi al-Tarikh al-kabir li al-Bukhari: dirasatan fi al-manhaj wa al-isnad al-qism al-sani // Al-Qadisiya li al-ulum al-insaniya*. - Baghdad, 2007. - № 3-4. - V. 10. - P. 247-264; Zaffar Qahtan Abdul Sattar Ali. *Al-Mihan al-hurra inda al-Bukhari fi kitabi al-Tarikh al-kabir: dirasatan fi ahamiyatiha al-iqtisadiya // Majalla al-turas al-ilmi al-arabi*. - Baghdad, 2016. - № 1. - V. 1. - P. 57-108; Abdulkadir Mustafa Muhammadi. *Man qala fihī al-Bukhari "fihī nazar" and aqwal aimma al-jarh and al-ta'dil: dirasatan tatbiqiyatan fi kitabi al-Tarikh al-kabir // Majalla al-jomia al-Iraqiya*. - Baghdad, 2010. - № 1. - V. 42. - P. 38-120; Raid Yusuf Jahhad. *Mustalah "yatakallamuna fihī" inda al-Bukhari fi Tarixihi al-kabir dirasatan muvazanatan // Majalla al-jamia al-Iraqiya*. - Baghdad, 2014. - № 3. - V. 23. - P. 1-50; Avati Fatima Zahra. *Manhaj al-imam al-Bukhari fi ta'lil al-ahadith and tashihaha min khilal kitabi al-Tarikh al-kabir*: PhD in Islamic Sciences. avtoref. - Patna: Hoj Laxdor University, 2009; Hasib, Sahwanuddin Abdul. "Methodology Imam al-Bukhari dalam menentukan cacat sebuah hadis pada Kitab Attarikh al-Kabir jilid II" // at-Taahdis: Journal of Hadith Studies 1, no. 1 (May 31, 2017); Yahyo Husain Ahmad. *Manhaj at-taviq fi kitab al-Tarikh al-kabir li al-Imam al-Bukhari t (256 h) and al-Jarh and al-ta'dil li Ibn Abi Hatim t. (317 h) and al-Siqat li Ibn Hibban al-Busti t (354 h) // Majalla kulliyaa al-ulum al-islamiya*. - Musil, 2011. - № 6. - V. 5. - P. 31-59.

The works of researchers of Uzbekistan are fitting to the first group. In particular, scholars such as U.Uvatov, B.Eshonjonov, R.Obidov, D.Rahimjonov, D.Muratov, M.Alimova, A.Zohidi, Sh.Kamoliddinov, N.Mirmahmud, Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf, J.Hamroqulov, Sh.Umarov, and N.Odilov are published their research on Bukhari's works, and partly gave information about "Al-Tarikh al-kabir" among Imam Bukhari scientific works⁷. However, the *muhaddith* Bukhari's "*al-Tarikh al-kabir*" has not been specifically studied entirely. Through this dissertation, the spiritual heritage of Imam Bukhari could be shown out, and supplemented other scientific works on the role of "*al-Tarikh al-kabir*" among the sources of hadith science.

Relation of the topic of the dissertation to the plans of research work of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertation was carried out in accordance with an article "Program of measures to improve the field of Islamic studies" of the plan of research work of the International Islamic Academy of Uzbekistan for the years between 2019-2025.

The objective of the research is to reveal that Imam Bukhari's book "Al-Tarikh al-kabir" is an important source for the study of narrators and narrations in the science of hadith.

The research tasks are as following:

- to determine the importance of research the fields "*jarh and ta'dil*", and "*ilal al-hadith*" in the selection of hadiths;
- explaining Imam Bukhari's method of arranging narrators and narrations in "*al-Tarikh al-kabir*";
- to identify the sources of "*al-Tarikh al-kabir*";
- to describe the narrators who were wounded in "*al-Tarikh al-kabir*";

⁷ Uvatov U. *Buyuk muhaddislar: Imom al-Buxoriy, Imom Muslim, Imom at-Termiziy* (The great hadith scholars: Imam Bukhari, Imam Muslim, Imam Tirmizi). – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" State Scientific Publishing House, 1998. – 63 p.; *Imom al-Buxoriy hayoti* (Imam Bukhari's life). – T.: *Sharq*, 1998. – 90 p.; *Mustaqillik va Imom al-Buxoriy* (The Independence and Imam Bukhari) // *Imom al-Buxoriy saboqlari*. – T., 2010. № 3. – P. 163-166; Eshonjonov B. *IX asr Movarounnahr madaniy hayotida Imom al-Buxoriyning mavqei va uning "al-Jomi as-sahih" asaridagi fiqhiy masalalar* (The role of Imam al-Bukhari in the cultural life of Transoxiana in the ninth century and jurisprudential issues in his al-Jami al-sahih). Dissertation of doctor of philosophy (PhD). – T.: TIU, 2001. – 175 p.; Obidov R. *Sunnat, hadis va muhaddislar* (Sunnah, hadith and muhadditheen). – T.: Mawaraunnahr, 2012. – 460 p.; Rahimjonov D. *Imom al-Buxoriy va Movarounnahr hadis maktablari* (Imam Bukhari and hadith schools of Transoxiana) // *Sharqshunoslik*. – T.: *Fan*, 1999. – № 9.– B. 44-48; Muratov D. *IX-X asrlarda Movarounnahrda hadis ilmining rivojlanishi // Dunyoviylik va diniylik yoshlar nigohida* (Development of hadith science in Transoxiana in IX-X centuries // Secularism and religiosity in the views of youth). Materials of the scientific-practical conference. Tashkent, 5 December 2010 y. – T.: TIU, 2010. – P. 180-183; Alimova M. *IX asrda Movarounnahrda hadis ilmining rivoji // Dinshunoslikning dolzarb muammolari* (The development of hadith science in Transoxiana in the IX century // Actual problems of religious studies). Materials of the scientific-practical conference. – T.: TIU, 2010. – P. 180-183; Zahidi A. *Imom al-Buxoriy hadis ilmida tarixiy-tanqidiy usul asoschisi // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar* (Imam Bukhari – the founder of the historical-critical method in the hadith science // Social sciences in Uzbekistan), № 12. Tashkent, 1998. – P. 20-22; Kamaliddinov Sh.S. *Становление и развитие хадисоведения в Центральной Азии* (Formation and development of hadith studies in Central Asia) // Light from the depths of time. Imam al-Bukhari. 1225 year. – Tashkent: *Sharq*, 1998. – P. 32-39; Mirmahmud N. *Imom al-Buxoriy va al-Jome' as-Sahih // Sharq yulduzi* (Imam al-Bukhari and al-Jami' al-sahih // Star of the East), № 4. Tashkent, 1998. – P. 42-49; Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. *Mustalahul hadis*. – T.: *Sharq*, 2011; Umarov, Sh. X. "Great scientists and muhaddiths of Central Asia" *Science and World* (2013): 162; Hamroqulov J. *Hadis ilmi istilohlari* (Terms of hadith science). – T.: *Mawaraunnahr*, 2014. – 172 p; N.Mahmudov. *Imom Buxoriyning noyob asari* (Imam Bukhari's unique book) // *Hidayat*, № 4. Tashkent, 2007. – P. 29.

- to explain the peculiarities of Imam Bukhari's method of praising the narrators;

- scientific justification of the methods of "*ittisal al-sanad*" in "*al-Tarikh al-kabir*";

- to explain the role of "*tafarrud al-rawi*" in determining the "*ilal*" of the hadiths;

- to identify Imam Bukhari's approach to the "*mushkil al-hadith*" and develop proposals and recommendations from abovementioned issues.

The object of the research is Imam Bukhari's book "*al-Tarikh al-kabir*".

Subjects of the research are the "*jarh and ta'dil*" of the narrators of the hadith and the information about "*ilal al-hadith*" in "*al-Tarikh al-kabir*".

Research methods. In the dissertation used the following research methods: complex approach, dialectical, historical, logical, analysis, synthesis and comparative analysis of scientific knowledge.

The scientific novelty of the research is as followings:

It had proved that because of including the basic principles necessary to determine the reliability of the narrator such as personality, teachers and disciples, whether didn't lie in his life, the strength of his memory, the period and place of residence, that is why this book "*al-Tarikh al-kabir*" is considered as a main source of "*jarh and ta'dil*" and "*ilal al-hadith*";

it has been proven that since "*al-Tarikh al-kabir*" is an important source in determining reliability of the narrators, depending on this Imam Bukhari's famous work "*al-Jami' al-sahih*" was recognized by the muhaddiths as the most reliable collection;

Imam Bukhari used 13 various terms related to "*jarh*" and 8 types of "*ta'dil*" in a total of 600 places, by classifying 107 narrators as reliable and 493 as weak, and judging more than 13 thousand narrators who were not rated as "*jarh*" or "*ta'dil*" in the work revealed to be generally considered as "reliable";

as result of an in-depth study of 38 narrations it was revealed that Imam Tirmizi used in his "*al-Sunan*" the book "*al-Tarikh al-kabir*" as the basis for selecting narrators and narrations, due to determine their reliability or weakness, and showed out Imam Bukhari's methods of "*jarh and ta'dil*".

The practical results of the research are as follows:

it is explained that the emergence and development of the fields of hadith science "*jarh and ta'dil*" and "*ilal al-hadith*" related to the selection of narrators and narrations were based on the activities of hadith scholars to give scientific refutations to various religious and political groups;

it is revealed that "*al-Tarikh al-kabir*" was written as a result of Imam Bukhari's research on narrators and narrations, and was one of the main sources used by other hadith scholars in the selection of hadiths and had a direct impact on the structure of hadith collections;

as "*al-Tarikh al-kabir*" contains important information about 13,593 narrators, it was a basic source for a number of famous works in this issue, including Imam

Muslim's "*al-Kuna wa al-asma*", Ibn Abu Hatim's "*al-Jarh wa al-ta'dil*", "*al-Ilal*" and Imam Tirmizi's "*al-Ilal al-kabir*", and "*al-Ilal al-saghir*";

The methods of the *muhaddith* Bukhari on sorting hadiths and resolving disputes between narrations have been identified and it is based on the possibility of developing practical proposals and recommendations for the study and development of the enlightenment bases of preventing misunderstanding and misinterpretation of hadiths.

Reliability of the research results is based on the creation of a methodological framework, using of several scientific research methods developed in Eastern and Western schools of Islamic studies. This is confirmed by the fact that it was relied on primary sources, such as Ibn Abu Hatim's "*al-Jarh wa al-ta'dil*", Imam Tirmizi's "*al-Ilal al-kabir*", as well as the "*Sihahi Sitta*" (الصحيح الستة – six most trustworthy books)⁸.

The scientific and practical significance of the results of the dissertation. The scientific significance of the research is explained by the fact that the scientific and theoretical views expressed in the play serve as a source for the creation of textbooks, lecture notes on the study of the science and collections of hadith.

The practical significance of the results of the research is can be used to enrich the content of such disciplines as "Hadith studies", "Hadith terminology", "Hadith narrators, jarh and ta'dil science", "Science of isnad analysis and analysis" that taught in higher and secondary special religious schools and on the improvement of textbooks and manuals and optional courses, seminars and special courses in the field.

Implementation of the research outcomes. On basis of the results obtained in a result of the analysis of the importance of hadiths in the struggle against religious fanaticism:

the scientific conclusions that because of including the basic principles necessary to determine the reliability of the narrator such as personality, teachers and disciples, whether didn't lie in his life, the strength of his memory, the period and place of residence, that is why this book "*al-Tarikh al-kabir*" is considered as a main source of "*jarh and ta'dil*" and "*ilal al-hadith*" were incorporated into the content of the textbook "*Hadisshunoslik*" (Hadith studies), (Act No. 4797 of September 22, 2020 of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). The application of these scientific results has formed the perception and skills of the general public, especially young people, that "*al-Tarikh al-kabir*" is the main source for studying the views of Imam Bukhari on the science of hadith;

The scientific results that it has been proven that since "*al-Tarikh al-kabir*" is an important source in determining reliability of the narrators, depending on this Imam Bukhari's famous work "*al-Jami' al-sahih*" was recognized by the

⁸ *Al-Jame' al-Sahih* by Imam Bukhari, *Sahih* by Imam Muslim, *Sunan* by Abu Dawud, *Sunan* by Imam Tirmizi, *Al-Sunan al-Sughra* by Nasai, *Sunan* by Ibn Majah. implied. See Sayyid Abdul Majid al-Ghawri. *Mavsua ulum al-hadith wa fununuh*. - Damascus: Dar Ibn Kasir, 2007. - V. 2. - P. 294.

muhaddiths as the most reliable collection were incorporated into the content of the textbook "*Hadis istilohlari*" (Terminology of hadith) (Order No. 522-147 of October 6, 2020 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan). As a result, it served to broaden students' understanding of Imam Bukhari's methods of terminology;

The scientific results that as an in-depth study of 38 narrations it was revealed that Imam Tirmizi used in his "*al-Sunan*" the book "*al-Tarikh al-kabir*" as the basis for selecting narrators and narrations, due to determine their reliability or weakness, and showed out Imam Bukhari's methods of "jarh and ta'dil" were incorporated into the content of the book "*Ikki ulug' donishmand*" (The two great wisdom) (*Hakim Tirmizi, Abu Isa Tirmizi*) (Reference No. 03-26/22 of November 20, of 2020 of the Imam Tirmizi International scientific-research center). As a result, the teacher-student relationship between Imam Bukhari and Imam Tirmizi of the general public played an important role in further developing their knowledge of their role in the development of the science of hadith;

the scientific results that Imam Bukhari used 13 varies terms related to "*jarh*" and 8 types of "*ta'dil*" in a total of 600 places, by classifying 107 narrators as reliable and 493 as weak, and judging more than 13 thousand narrators who were not rated as "*jarh*" or "*ta'dil*" in the work revealed to be generally considered as "reliable" were used in the book "*O'rta asr Sharq allomalari va mutafakkirlarning tarixiy-falsafiy merosi*" (Historical and philosophical heritage of medieval eastern scientists and wisdoms), prepared by order of the International scientific-research Center of Imam Bukhari (Reference No. 02/343 of November 5, 2020 of the Imam Bukhari International scientific-research center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). As a result, the work played an important role in the study of Imam Bukhari's methods of hadith science, and methods' correct interpretation and dissemination to the general public, as well as in the prevention of disputes over the misinterpretation of hadiths.

The approbation of the research results. The results of this research were discussed at 2 international and 4 national scientific conferences.

Publication of the research results. 15 scientific works on the subject of research, including 9 articles in scientific publications that recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 2 in foreign journals were published.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of the parts such as an introduction, three chapters, conclusion, bibliography and applications. Dissertation consists of 146 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introduction part, the actuality and necessity of the theme of the dissertation was proved and the degree of the study of the problem analyzed. The connectivity of the dissertation with the primary directions of the development of science and technologies in the Republic and with the plans of the scientific-

research works of the educational organization, in which the dissertation has been carried out, was shown. The purpose, tasks, object, subject and methods of the dissertation were defined, its scientific novelty was given. The authenticity of the results of the dissertation, its scientific and practical importance, practical results of the dissertation, application of the results into practice, its approbation, declaration and structure and volume also was given.

In the first chapter of the dissertation which entitled "**Scientific-theoretical issues of studying narrators and narrations in the hadith science**" the origin and development of "*jarh and ta'dil*" and "*ilal al-hadith*", the method of arranging the hadith narrators and narrations in "*al-Tarikh al-kabir*" and the sources on which the book is based are scientifically described. In particular, the *isnad*, which is an integral part of the hadith, plays an important role in determining its authenticity. Indeed, it is the way in which the hadith reaches the Prophet (PBUH) and it is determined that the hadith can be the basis for a sharia ruling according to the level of the personal qualities of the narrators in the *isnad*.

In the science of hadith, the branch of "*jarh and ta'dil*", which studies the personal positive and negative qualities of the narrators in the *isnad*, and "*ilal al-hadith*", which deals with the detection of errors in the narration of reliable narrators, are of great importance. These two sciences are the main tool in analyzing the narrations and distinguishing the reliable ones.

The word "*jarh*" (جرح) in the dictionary means to "injure" someone, to "rebuke" him. In the science of hadith, the narrator or witness is told to attribute personal negative qualities that cause his narration or instruction to be ignored or not followed. "*Ta'dil*" is derived from the word "*addala*", which means to say that "to be just", apposite of lie⁹. As a term of hadith, it is an antonym of "*jarh*" and is used to emphasize that a narrator or witness has personal positive qualities. "*Jarh and ta'dil*", as a branch of hadith science, deals with the assessment of the reliability of narrators on the basis of special criteria and rules.

"*Ilal al-hadith*" is a branch of science that studies the mistakes made by narrators in narrating hadiths, which are considered reliable on the basis of the criteria of "*jarh and ta'dil*". In this regard, the muhaddith Hakim Naysaburi says: "This is because the hadiths of those who have been narrated are ignored. The "*illat*" of the hadith (the hidden reason that affects the authenticity of the hadith) is often found in the narrations of trustworthy people ..."¹⁰. From these definitions, it is clear that in order for hadiths to be considered flawed, they must appear to be trustworthy, that is, they must have been narrated from trustworthy narrators, and the existing "*illat*" must reduce the hadith to a weak level.

The Origin of the "*jarh and ta'dil*" according to "*fitna*" which narrated by Muhammad ibn Sirin (d. 111/728) "After the "*fitna*", they say, "Tell me who your

⁹ See Sayid Abdul Majid al-Ghawri. *Mavsua ulum al-hadith wa fununuh*. - Damascus: Dar Ibn Kasir, 2007. - V. 1. - P. 595-596.

¹⁰ Ibn Rajab, Zayniddin Abdul Rahman ibn Ahmad. *Sharh Ilal al-Tirmizi*. - Zarqa: Maktaba al-manar, 1987. - V. 2. - P. 894.

narrator is? If the narrator was from *the ahli Sunnah*, they would accept the narration, and narrations of *the people of bid'ah* would not be accepted"¹¹. On the basis of Imam Muslim's narration in the introduction to *Sahih* that Abdullah ibn Abbas (d. 68/687) did not accept the narrator's unsubstantiated narration¹² and the death of this Companion, and the events that led to the death of Uthman ibn Affan can be concluded.

The foundations of "*ilal al-hadith*" also date back to the time of the Companions, and Aisha bint Abu Bakr rejected the narration from Abdullah ibn Umar because it did not correspond to the content of the Qur'anic verse and the narration she heard from the Prophet (PBUH)¹³. In this narration, the most important rule that distinguishes "*ilal al-hadith*" from "*jarh and ta'dil*" is that "*illat*" is found in the narrations of trustworthy people.

From the beginning of the 2nd century/1st quarter of the 8th century, in the period of the great Tabiis "*jarh and ta'dil*" and "*ilal al-hadith*" were separated from the science of hadith and had begun studying the narrators' "*zabt*" (strength of memory), "*adalat*" (honesty, piety, that he was not a heretic), that he could understand the meaning of his own narration, and that his errors in the narrations were also specifically studied¹⁴. Terms and expressions referring to the narrator's "*adalat*" such as "*siqa*" (reliable), "*saduq*" (truthful) and "*zabt*" such as "*tu'rafu and tunkaru*" (sometimes narrated by ma'ruf, sometimes munkar, that is, narrated by ignorant hadiths), "*wahama*" (misguided) also began to be used¹⁵.

The middle of the 2nd century / the 4th quarter of the 8th century was marked by the rise of "*jarh and ta'dil*" and "*ilal al-hadith*" to a new, higher level, as well as other branches of hadith science. Originally set up in Medina and the cities of Kufa and Basra in Iraq, these sciences spread to all major cities of the Islamic world by the time of the tabi'in. Hadith scholars who studied the isnad and described the cases of the narrators and identified the flaws in the narrations emerged. As a result of their scientific activity, new ones have been added to the criteria used in the study of narrators. Including Shu'ba ibn Hajjaj (d. 160/777), Yahya Qattan (d. 245/851) and Yahya ibn Main (d. 233/847) can be mentioned¹⁶.

Imam Bukhari's three works related to the science of hadith, which is called "history"¹⁷ are known. They are named as "major", "middle" and "minor" as "*al-*

¹¹ Abu Zakariya Muhyiddin al-Nawawi. *Al-Minhaj sharh Sahih Muslim ibn al-Hajjaj*. – Beirut: Dar al-turas al-arabi, 1972. - V. 1. - P. 84.

¹² Muslim Ibn Hajjaj Abulhasan Qushairi Naisaburi. *Sahih*. - Beirut: Dar ihya al-turas al-arabi. - V. 1. - P. 10.

¹³ See Shafi'i, Abu Abdullah Muhammad ibn Idris. *Ikhtilaf al-hadith*. - Beirut: Dar al-ma'rifa, 1990 // *Kitab al-um*. - V. 8. - P. 648-649.

¹⁴ See Ibn Adi, Abu Ahmad Abdullah ibn Abdullah Jurjani. *al-Kamil fi zu'afa al-rijal*. - Beirut: Dar al-fikr, 1984. - V. 1. - P. 53; Ibn Ruslan, Shihabiddin Ahmad ibn Husain ibn Hasan Ramli. *Sharh Sunan Abi Dawud li Ibn Ruslan*. - Fayyum: Dor al-fallah li al-bahs al-ilimi wa tahqiq al-turos, 2016. - V. 8. - P. 437-440.

¹⁵ See Ibn Abu Hatim. *Al-Jarh wa al-ta'dil*. – Beirut: Dor al-kutub al-ilmiya, 1953. – V. 2. - P. 29; Turhan, Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi, - P. 95-104; Ibn Adi, Abu Ahmad Abdullah ibn Abdullah Jurjani. *Al-Kamil fi zu'afa al-rijal*. - Beirut: Doar al-fikr, 1984. - V. 1. - P. 53.

¹⁶ See Abu Bakr Ahmad ibn Ali al-Khatib al-Baghdadi. *Al-Jami' li akhlaq al-rawi wa adab as-sami'*. - Riyadh: Maktaba al-maarif. - V. 2. - P. 201.

¹⁷ See same place.

Tarikh al-kabir", "*al-Tarikh al-awsat*", and "*al-Tarikh as-saghir*". These works are among the sources for the study of the personal positive and negative qualities of the narrators and differ from each other in size and order. In "*al-Tarikh al-kabir*", the names of the narrators are arranged in alphabetical order, while in the other two works, the dates of the narrators' deaths are arranged in chronological order.

"*Al-Tarikh al-kabir*" directly influenced the views of hadith scholars such as Imam Muslim, Ibn Abu Hatim, and Imam Tirmizi on the "*ilm ar-ruwat*", "*jarh and ta'dil*", and "*ilal al-hadith*", and for their works on the hadith science¹⁸. The names of the narrators are arranged as AAA, AAB, AAC, ABA, ABB, ABC, ACA, ACB, ACC according to the place of the capital letter in the Arabic alphabet (the narrator whose name, father and grandfather's name begin with the letter "*alif*", followed by his name, his father's name begins with the letter "*alif*" and his grandfather's name begins with the letter "*ba*").

In "*al-Tarikh al-kabir*", the narrators named Muhammad are mentioned before the others, that is, at the beginning of the book, and it is stated that this is due to the author's respect for the name of the Prophet (PBUH). At the same time, each chapter opens by Companions names related to this chapter. This can be said to be due to their place in the science of hadith.

Where narrators of the same name make up at least two, the author opens a chapter for them. In order to prevent Imam Bukhari's abundance of information and the expansion of the work, he narrows the information about the narrators to such an extent that it does not reduce them to the level of "ignorant" and details where it is necessary to sort the narrations of a particular narrator. Analysis of the opinions of the *muhadditheen* about the narrators and chooses their trustworthiness among them in different places.

In the book, along with the information about the isnad of the hadith, he narrates the narrations of the narrators and the flawed hadiths, and interprets the incomprehensible words and phrases in them¹⁹.

To date, 11 manuscripts of "*al-Tarikh al-kabir*" are known and are stored in various libraries around the world. Based on these copies, it was published by the scientific community in 8 volumes under the editorship of Dr. Muhammad Abdulmuinkhan from 1941 to 1964. It was later reprinted in Beirut in 1974²⁰ and in Cairo in 1986²¹ on the basis of this publication. Another study of the work was done by Mustafa Abdulkadir Ahmad Ata and published in 2001 in Beirut²².

The book has been narrated by many hadith scholars, including Abulhasan Muhammad ibn Sahl ibn Kurdi Basri Fasavi (d. 304/916), Ahmad ibn Abdul Wahab ibn Muhammad ibn Musa Gundajani (d. unknown), Jalil Abulhasan Abdul

¹⁸ See Tajiddin Subki. *Tabaqat al-Shafi'i al-Kubra*. - Cairo: Hijr li al-tibaa wa al-nashri wa al-tavzii, 2013. - V. 2. - P. 45-46, 225; Ibn Rajab Hanbali. *Sharh Ilal al-Tirmizi*. - Beirut: Dar ihya al-turas al-arabi, 1938. - P. 738.

¹⁹ Bukhari, Abu Abdullah Muhammad ibn ibn Ismail. *al-Tarikh al-kabir*. - Khaidarabad: Daira al-maarif al-usmaniya, 1941-1964. - V. 1. - P. 360.

²⁰ Bukhari, Muhammad ibn Ismail. *al-Tarix al-kabir*. - Beirut: Dar al-kutub al-ilmiya, 1974. - 8 v.

²¹ Bukhari, Muhammad ibn Ismail. *al-Tarix al-kabir*. - Cairo: al-Faruq al-hadith li al-tibaa wa al-nashr, 1986. - 11 v.

²² Bukhari, Muhammad ibn Ismail. *al-Tarix al-kabir*. - Beirut: Dar al-kutub al-ilmiya, 2001. - 9 v.

Haq ibn Abdul Khaliq ibn Ahmad ibn Abdul Qadir ibn Muhammad ibn Yusuf (d. unknown)²³.

Imam Bukhari wrote the work based on the narrations of the narrators, "*jarh and ta'dil*" and "*ilal al-hadith*", and there is no record that he received information from any source. The sources of the work on the names, nicknames and nicknames of the narrators are the narrations of Abdullah ibn Muhammad Absi, Musaddad ibn Musrahad, Abdullah ibn Salih, and Sufyan al-Sawri, Shu'ba, Ibn Mubarak, and Ali ibn Madini. Among the sources on the whereabouts of the narrators mentioned in the work are the hadith teachers Harun, Ali ibn Madini, Muhammad ibn Ishaq, and Yahya ibn Said Qattan, Ali ibn Madini, Ahmad ibn Hanbal, Sufyan ibn Uyayna, and Abdur-Rahman as the basis for "*jarh and ta'dil*" narrated by Ibn Mahdi, Abdullah ibn Mubarak and Yahya ibn Main. Imam Bukhari's sources on "*ilal al-hadith*" include the views of his teachers, such as Yahya ibn Main, Ali ibn Madini, and Ahmad ibn Hanbal.

The second chapter of the dissertation, entitled "**Coverage of the Science of 'jarh and ta'dil' in Imam Bukhari's 'Al-Tarikh al-kabir'**", identifies the terms used by Imam Bukhari for "Jarh and ta'dil" and analyzes the author's methods of their use. At the same time, by analysing inclusion of narrators' narrations in the collections of "Sihahi sitta" who were "wounded" or "praised" in the book it was evaluated its impact the views of the hadith scholars.

In the "*al-Tarikh al-kabir*" narrators were "wounded" using terms such as منكر الحديث – (*munkar al-hadith* – who's hadith is denied), متروك الحديث (*matruk al-hadith* – who's hadith is abandoned), سكتوا عنه (*sakatu anhu* – they were silent about it), يتكلمون فيه (*yatakallamuna fihi* – they say negative things about it), ليس بالقوي (*laysa bil-qawi* – not strong), ليس بذاك (*laysa bizak* – not so), ضعيف (*zaif* - weak), ليس بشيء (*laysa bishay* – not worth anything), صاحب عجائب، عنده عجائب (*indahu ajaib, sahib ajaib* – he has wonderful narrations), ذاهب الحديث (*zahib al-hadith* – who's hadith is abandoned), كذاب (*kazzab* - liar) va لَيِّنٌ (*layin* - gentle) and by recording that some narrators are from "*al-qadariyah*" or "*al-kharijiyah*" or "*al-murjiyah*" or "*al-zindiqah*" or "*Shiah*" or "*al-mu'taziliyah*". Among narrations of narrators who "wounded" as "*munkar al-hadith*", "*matruk al-hadith*", "*sakatu anhu*", "*zahib al-hadith*" and "*kazzab*" does not reach the level of "*sahih*" or "*hasan*". Among the narrators in "*al-Tarikh al-kabir*" are "*fihi nazar*", "*yatakallamuna fihi*", "*laysa bil-qawi*", "*laysa bizak*", "*zaif*", "*laysa bishay*", "*sahibu ajaib*" and "*layin*". Although all the narrations of the narrators who have been narrated under such terms do not meet the conditions of the *sahih* hadith of Imam Bukhari in "*al-Jami' al-sahih*", other collections of the "*Sihahi sitta*" can be considered "*sahih*" and "*hasan*" in the eyes of the authors.

There are various controversies over the use of these terms. For example, in the "*Fath al-mughis*", the muhaddith Sakhawi refers to Imam Bukhari's method of

²³ Bukhari, Abu Abdullah Muhammad ibn ibn Ismail. *al-Tarix al-kabir*. - Khaidarabad: Daira al-maarif al-usmaniya, 1941-1964 - V. 1. - P. 11.

using the terms "*sakatu anhu*" and "*fihī nazar*" and suggests that he used them in relation to the "abandoned narrator of the hadith"²⁴. However, it has been found that the narrations of the narrators, who are considered to be "*sakatu anhu*" in *Al-Tarikh al-kabir*, are included in the "*sunan*" of hadith scholars such as Imam Tirmizi and Ibn Majah. This shows that the narrations of the narrators, which are "*jarh*" with these expressions, may reach the level of "*hasan*" even if they are weakly accepted by Imam Bukhari, and the value of the muhaddithin is not a basis for rejecting them.

In order to show the level of trustworthiness narrators and narrations used terms as "ثقة" (*siqa* – reliable), "صديق" (*sadūq* – truthful), "ثابت" (*sabt* – fixed, firm), "صالح" (*salih* – righteous, good-natured), "حافظ" (*hafiz* – possessor of strong memory), "مرضيا" (*marziyyan* – agreed), "معروف الحديث" (*ma'ruf al-hadith* – who's hadith is known) va "لا بأس به" (*la ba'sa bihi* – does not have any bad aspect). Narrators evaluated by them are 107 men.

The work does not contain a judgment of "*jarh or ta'dil*" on about 13,000 narrators, and there are various opinions about their level in the views of the muhaddiths. Muhaddiths and modern scholars such as Ali ibn Muhammad al-Fasi (562/1167-628/1230), Abdullah ibn Yusuf Jadi (d. 1959), and Amr Abdulmun'im Salim (d. 1967) have argued that it means they are "ignorant"²⁵. It confirmed by narration of Abdullah ibn Ahmad al-Yarbu'i al-Ishbili that Imam Bukhari's told "If I say "*fihī nazar*" about someone, it confirms the saying, "It is not probable"²⁶. However, this record is not found in the manuscripts of the work that have survived to the present day. At the same time, Abdulfattah Abu Ghudda notes that, muhaddiths such as Munziri, al-Zahabi, Ibn Qayyum, Ibn Abdulhadi, Zaylai, Ibn Kathir, Zarkashi, Haysami, and Ibn Hajar commented that Imam Bukhari's failure to rule on the narrators was considered trustworthy by the muhaddiths²⁷.

From the 296 narrators mentioned in Ibn Adi's "*Asami man rawa anhum Muhammad ibn Isma'il al-Bukhari min mashayihih fi jami'ih al-sahih*", the first 80 were selected, and they are included in "*al-Tarikh al-kabir*". After studying if they mentioned with "*jarh*" or "*ta'dil*", it was found that 51 of them were mentioned in the play and were not evaluated by the muhaddithin. It is clear that the narrators who did not mention the ruling of "*jarh*" or "*ta'dil*" by Imam Bukhari are trustworthy people.

The third chapter of the dissertation, entitled "**Imam Bukhari's methods of distinguishing defective hadiths**", the methods of the muhaddith on "*ittisal al-*

²⁴ Sahawi, Muhammad ibn Abdul Rahman. *Fath al-mughis bi sharh alfiya al-hadith li al-Iraqi*. – Cairo: Maktaba al-sunna, 2003. - V. 2. - P. 126.

²⁵ See Abdullah ibn Yusuf Jadi. *Tahrir ulum al-hadith*. - Beirut: Muassasa al-riyan li at-tibaa wa al-nashr va al-tavzi', 2003. - V. 1. - P. 507; Abdulhay Laknavi. *al-Raf'u wa al-takmil fi al-jarh and al-ta'dil*. - P. 233; Amr Abdulmun'im Salim. *Taisir ulum al-hadith li al-mubtadiyn*. - Cairo: Al-Faruq al-hadithiya li at-tibaati wa an-nashri, 2000. - P. 164-165.

²⁶ See: Mizziy, Yusuf ibn Abdurahman ibn Yusuf. *Tahzib al-kamal fi asmai al-rijal*. - Beirut: Muassasa ar-risala, 1980. - V. 18. - P. 265.

²⁷ See Abdulhay Laknavi. *al-Raf'u wa al-takmil fi al-jarh and al-ta'dil*. - Aleppo: Matba al-matbua al-islamiya, 1987. – P. 230-232

sanad", the role of "*tafarrud al-rawi*" in determining the fault of the hadiths, and the way in which the muhaddith dealt with the "*mushkil al-hadith*" are analyzed.

Imam Bukhari's views on "*ittisal al-sanad*" differ from those of other hadith scholars in that in order to find the isnad to be continuous, it is necessary to have reliable information that the narrator met someone above him in the chain of narration. Some hadith scholars, such as Ibn Salah and Ibn Hajar, who commented on his method in this regard, considered the chain of isnad only when there was evidence that Imam Bukhari considered *ittisal as-sanad* in "*al-Jami' al-sahih*" to be one of the conditions of authentic hadith noted that it was uninterrupted²⁸.

Imam Bukhari, in "*al-Tarikh al-kabir*", used the words "*samia*" (heard), "*an*" (from), "*raa*" (seen), "*adraka*" (reached), "*laqia*" (met), "*lam yasma*" (not heard), "*mursal*" (narrated by a follower directly from the Prophet (PBUH)), "*munqati*" (narrated by a person he has never heard of) in order to show that the narrators in the chain of isnad directly accepted the narrations or that there was a break. Each of them has been used with special care and has played an important role in determining the style of the muhaddithin in this regard. In particular, the word "*samia*", which is used in more than 6,000 places, was used to indicate that the narrator heard and accepted the narration directly, as well as to express its reflection in the form of "*lam yasma*". This word is also used to denote the layer of the narrator. In particular, the play shows that about 30 narrators heard hadiths from the Prophet (PBUH) and that they were Companions²⁹. The author emphasizes at this point that the narrator heard the words of the Prophet (PBUH). This shows that the narrator saw the Prophet (PBUH) among the Companions and heard his words. Not all the Companions who saw him narrated the hadith.

While the auxiliary "*an*" was used in the play to indicate the possibility that the narrator narrated a hadith from the sheikhs he narrated or not, the word "*raa*" was used to indicate that the narrator was a Companion or a follower. In particular, it was found that the word "*raa*" was used in the play to indicate that a total of 7 narrators were from the Companions³⁰. However, the word "*raa*" was also used to indicate that several narrators saw the Companions and did not hear the narration from them. For example, the biography of Ismail ibn Abu Khalid states that he "heard" from Ibn Abu Awfi, Amr ibn Harith, and saw Anas and Kahil³¹.

The word "*adraka*" was used by the narrator to indicate that he had seen a "grown-up" person or had not heard the narration while living in a city. For example, although Muhammad ibn Khatib was a member of the Companions, he did not hear the words of the Prophet (PBUH) and did not narrate from him.

²⁸ See Ibn Rajab, Zayniddin Abdul Rahman ibn Ahmad. *Sharh Ilal al-Tirmizi*. – Zarqa: Maktaba al-manar, 1987. – V. 2. – P. 216; Ibn Hajar Asqalani, Abulfazl Ahmad ibn Ali ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Hajar. *al-Nukt ala kitab ibn Salah*. – Madina: Imada al-bahs al-ilmi bi al-jamia al-islamiya, 1984. – V. 2. – P. 595.

²⁹ Abu Abdullah Muhammad ibn ibn Ismail. *al-Tarikh al-kabir*. – Khaidarabad: Daira al-maarif al-usmaniya, 1941-1964. – V. 2. – P. 30, 146, 260, 286; – V. 3. – P. 11, 11; – V. 4. – P. 1, 194, 198, 250, 250, 327; – V. 5. – P. 27, 404; – V. 7. – P. 64, 300, 301, 329; – V. 8. – P. 75, 92, 161, 180, 316, 317, 420, 444

³⁰ See same source. – V. 6. – P. 310, 312, – V. 7. – P. 56, 253, – V. 8. – P. 140.

³¹ See same source. – V. 1. – P. 351.

The word "*laqia*" (encountered) is used 12 times in "*al-Tarikh al-kabir*", 11 of which are accompanied by the word "*sama*"³², which means that the narrator saw the person narrating it and heard a hadith from him.

The term "*mursal*" is one of the terms used to describe the breaking of a stigma. The term is mentioned in more than 550 places in the play, sometimes used to indicate that the narrator narrated from others in a "*mursal*" manner, while in other places it is used to indicate that the isnad of the narration has been broken.

Imam Bukhari also paid special attention to the issue of "*tafarrud*", which caused the narrations to be considered flawed. In this regard, the author, like the early hadith scholars, did not use the term, but used expressions such as "*la yutabau alayhi*", "*la yutabau ala hadisihi*", most of which are "*zaif*", "*matruk*", "*majhul*" and "*maskut*" (default). Although was used in relation to the narrations of the narrators, it can be seen that in some places "*siqa*" was also used in relation to the narrations of the narrators. The Muhaddith's assessment of a hadith as "*la yutabau alayhi*" is not the main criterion for its acceptance or rejection, but is influenced by many factors, such as the narrator's level of authenticity and its conformity to other narrations.

In the book, the text of the hadith contradicts the famous Sunnah narrated from the Prophet (PBUH), the word of the Companion contradicts the famous hadeeth narrated from the Prophet (PBUH), and the narrator contradicts his own narration. Imam al-Bukhari also pointed out that the "*mursal*" is more reliable among the "*mursal*" and "*muttasil*" ways in the hadith isnad, such as the contradiction between two narrations from the same Companion and the contradiction of the hadith with history, in order to quote his narration in the biographies of the narrators. In particular, the play uses phrases such as "*al-mursalu asahhu*", "*wa haza maa irsalihhi asahhu*" can be seen.

In "*al-Tarikh al-kabir*", there are many examples of the text of a hadith being considered "flawed" and rejected because it contradicts the famous *Sunnah* narrated from the Prophet (PBUH). For example, in the biography of Muhammad ibn Ishaq ibn Talha, he narrated from Abu Burda, his father, and his Prophet (PBUH) that he said: "Surely my Ummah is a mercy-stricken Ummah. The torments that befell him have already been done in this world. The author also mentions that Abu Burda narrated this hadith to Umar and that Umar recorded it. He cites 13 other narrations from Abu Burda and refutes them because they contradict the hadith of Imam Bukhari about the intercession of the Prophet (PBUH) and the suffering of some people in the Hereafter and their subsequent expulsion (from Hell)³³. It is clear that Imam Bukhari found this narration to be flawed because it contradicted the famous *Sunnah*, although it was narrated by many narrators.

³² Same source. - V. 2. - P. 44, 205; - V. 3. - P. 6, 124, 235, 393; - V. 4. - P. 214; - V. 6. - P. 306; - V. 7. - P. 146; - V. 8. - P. 118, 163.

³³ See Bukhari, Abu Abdullah Muhammad ibn ibn Ismail. *Al-Tarikh al-kabir*. - Khaidarabad: Daira al-maarif al-usmaniya, 1941-1964. - V. 1. - P. 38-39.

It can also be seen in the book that Imam Bukhari rejected the hadiths because they did not correspond to historical events. In particular, in the autobiography of Muhammad ibn Abdullah, he quotes from Muttalib and Abu Huraira. It is narrated that Abu Huraira entered the house of Ruqayyah, the daughter of the Prophet (PBUH) and the wife of 'Uthmaan, and saw a comb in his hand. After that, Imam Bukhari said that this narration does not correspond to the historical truth, because Ruqayyah died during the battle of Badr and Abu Huraira came to Madinah after the battle of Khaibar³⁴. Referring to this narration in "*al-Tarikh al-awsat*", he says that Abu Hurayra migrated to Madinah five years later, during the Battle of Khaibar. However, he states that it is not known whether Muttalib heard from Abu Huraira and Muhammad from Muttalib (narrated) and that this narration is not documented. It is narrated on the authority of Arak ibn Malik that Abu Huraira himself said that the Prophet (PBUH) came to Madinah during the Khaibar³⁵.

CONCLUSIONS

The following conclusions were drawn from the research and analysis carried out within the framework of the goals and objectives set out in the dissertation:

1. The importance of "*jarh and ta'dil*" and "*ilal al-hadith*" in the selection of hadiths is great, and each of them is an independent field that plays a specific role in this process. In particular, while "*jarh and ta'dil*" assess the reliability or unreliability of the narrators in the chain of isnad, "*ilal al-hadith*" examines the errors in the narration of the trustworthy narrators. The hadith scholars attribute the emergence of "*jarh and ta'dil*" to the "*fitna*" that took place in the early Islamic period and was characterized by the death of Uthman ibn Affan. After this incident, it was learned that the narrators were trustworthy and did not belong to any religious-political groups. The formation of "*ilal al-hadith*" is due to the fact that the narrators forget the hadiths over time or mixed other words to them, and Aisha bint Abu Bakr is the founder of this science. He said that the narration of Abdullah ibn Umar, one of the most trustworthy of the Companions, was "flawed" because it did not correspond to the verse of the Qur'an and the hadith he had heard, and that the narrator had made a mistake. As a result of the emergence of the chain of stigma and the scientific activity of the muhaddiths, the rules and criteria for these sciences began to be developed. By the middle of the II century / the second half of the VIII century they were formed as branches of science with special categories.

2. In "*al-Tarikh al-kabir*", Imam Bukhari summarizes the biographies of the narrators, their narrations, their levels in "*jarh and ta'dil*", and the results of important practical research on "*ilal al-hadith*", based on the position of the first letter of most of the narrators sorted in the Arabic alphabet. However, at the beginning of the book there is a narrator named Muhammad and the Companions

³⁴ Bukhari, Abu Abdullah Muhammad ibn ibn Ismail. *Al-Tarikh al-kabir*. – Khaidarabad: Daira al-maarif al-usmaniya, 1941-1964. - V. 1. - P. 129.

³⁵ See Bukhari, Muhammad ibn Ismail. *al-Tarix al-awsat*. – Aleppo: Maktaba dar al-turas, 1977. - V. 1. - P. 90-91.

at the beginning of each chapter, which is a unique method of Imam Bukhari. Although it contains information on almost all branches of the science of narrators, the main focus is on recording the information needed to sort the narrations of the narrators.

3. Although hadith scholars such as Lays ibn Sa'd, Abdullah ibn Mubarak, and Ahmad ibn Hanbal wrote works on the evaluation of narrators and narrators before Imam Bukhari, they are not quoted in "*al-Tarikh al-kabir*". Rather, he emphasizes summarizing the narrations he has heard directly from his teachers and recording the conclusions he draws after studying them. It should be noted at this point that the *muhaddithin*, Yahya ibn Main, Ali ibn Madini, and Ahmad ibn Hanbal, were more likely to refer to the narrators when issuing the ruling "*jarh and ta'dil*".

4. A study of the narrators of "*al-Tarikh al-kabir*" revealed that Imam Bukhari had "*jarh*" them in 13 terms and by referring them to various religious and political groups and non-*ahl al-sunnah wa al-jama'ah* sects. Due to the fact that the work was created as a result of many years of scientific research and research and contains the most important and reliable information about the narrators, Imam Muslim's "*al-Kuna wa al-asma*", Ibn Abu Hatim's "*al-Jarh wa al-ta'dil*", "*al-Ilal*" and a number of books by Imam Tirmizi, such as "*al-Ilal al-kabir*" and "*al-Ilal as-saghir*". At the same time, Imam Bukhari's views on the narrators' "*jarh*" had a direct effect on the authors of the "*Sihahi sitta*" including the hadiths in their collections and classifying them as "*sahih*" or "*hasan*".

5. Imam Bukhari's method of "praising" the narrators is unique, and in "*al-Tarikh al-kabir*", using 8 terms of "praising", 107 narrators were positively evaluated. The term "*ma'ruf al-hadith*" is one of the terms specific to the *muhaddithin* and is rarely used by the *muhaddithin*. Such evaluated narrators are considered reliable and their narrations can reach the level of "*sahih*". Imam Bukhari did not sign terms of "*jarh*" or "*ta'dil*" to his teachers whose narrations were included in "*al-Jami' al-sahih*", nor to the narrators who were not accused by any *muhaddith*.

6. The method of the *muhaddith* on "*ittisal al-sanad*" (continuity of isnad) is unique in that he requires the narrators of "*muan'an*" narration to meet each other and hear the narration directly in order to find it to be reliable. This is confirmed by the fact that the words used in the play to indicate the issue of "*ittisal al-sanad*" are similar to each other, but the *muhaddith* used them with an emphasis on the subtleties between them. In particular, Imam Bukhari divided the Companions into groups such as those who saw the Prophet (PBUH), lived at the same time as him, and heard his hadiths. These words were also used to describe the *tabaqah* of the narrator, which led to the recognition of the work as an important source on the *tabaqah* of the narrators.

7. The *muhaddith* has taken a special approach in defining the flaws of the hadiths, emphasizing the "*tafarrud al-rawi*". In particular, he considered the narrator's narration of a hadith that was not narrated by others to be a "flaw" of this

hadith. Unlike other hadiths, Imam Bukhari used the terms "*la yutabau alayhi*" and "*la yutabau ala hadisih*" instead of the terms "stranger" or "individual" in relation to such narrations. Although the assessment of the narrations as "*la yutabau alayhi*" lowers their level, there is no reason to consider them weak and reject them. Indeed, in the play, along with the weak narrators, it was also used against the narrations of the Companions and the "*siqa*" narrators, which are not supported by other chains of disgrace.

8. The method of the "*mushkil al-hadith*" in "*al-Tarikh al-kabir*" is manifested when the *muhaddith* cites narrations that contradict each other in the text and isnad, and distinguishes between the reliable ones. In quoting Bukhari's examples of contradictions in the isnad, Imam Bukhari emphasized the exceptions, the inconsistency of the narrations with the verses of the Qur'an, the famous hadiths and historical facts from the Prophet (PBUH), the narrator's contradiction to his own narration, and the incompatibility of two narrations was found to be defective due to such properties.

On the basis of the analyzed problems and the obtained conclusions, the following recommendations were developed:

1. Based on the important work of "*al-Tarikh al-kabir*" in determining the reliability of hadiths, it is possible to prepare a monograph entitled "Narrators of hadith and methods of narration in the works of Imam Bukhari".

2. Considering the work is the main source of Imam Bukhari's views on the science of hadith, it is possible to make a scientific, and explanatory translation of "*al-Tarikh al-kabir*" into Uzbek in cooperation with the Imam Bukhari International scientific-research centre's scholars.

3. Taking into account the great influence of the source on the science of hadith, the formation of the views of hadith scholars and the creation of collections of hadith, the Center for Advanced Training under the International Islamic Academy of Uzbekistan and its regional branches on the topic "Imam Bukhari's method of *jarh and ta'dil*".

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

ТУРАЕВ НУЪМОНЖОН НАСИБЖОНОВИЧ

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ «АТ-ТАРИХ АЛ-КАБИР» ИМАМА БУХАРИ КАК
ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК УЧЕНИЯ ХАДИСОВ**

24.00.02 – Корановедение. Хадисоведение

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ
НАУКАМ**

ТАШКЕНТ - 2020

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером В2018.1.PhD/Tar293

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистан.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Ученого совета вуза (www.iiiau.uz) и на информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz)

Научные руководитель

Уватов Убайдулла Мурадович

доктор исторических наук, профессор

Официальные аппоненты

Бекмирзаев Илхомжон Исроилжонович

доктор исторических наук, доцент

Мухаммадаминов Саидакбар Абдурашидович

кандидат исторических наук

Ведущая организация

Международный научно-исследовательский центр Имама Бухари

Защита диссертации состоится «14» декабря 2020 года в 15:00 часов на платформе Головного научно-методического центра в виде онлайн заседания Научного совета DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 62). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «2» декабря 2020 года.
(реестр протокола рассылки № 9 от «9» ноября 2020 года)

Ш.А.Ёвкачев

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор политических наук, профессор

Н.А.Мухамедов

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, доцент

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования – заключается в раскрытии значения труда имама ал-Бухари «ат-Тарих ал-кабир», как важного источника о хадисах и об их передатчиках в науке о хадисах (‘илм ал-хадис).

Объектом исследования является произведение имама ал-Бухари «ат-Тарих ал-кабир».

Предметом исследования является изучение аспектов «ал-Джарх ва-т-та’дил» («Опровержение и подтверждение (сведений)») равиев (передатчиков) и сведений, касающихся «‘илал ал-хадис» («недостатков хадиса») в труде «ат-Тарих ал-кабир» имама ал-Бухари.

Методы исследования. В процессе исследования использованы такие методы: как комплексный подход, диалектический метод научного познания, исторический метод, метод анализа и синтеза, сравнительно-сопоставительный метод, а также применен метод контент-анализа текстов.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

- на основе проведенного фактологического сбора и изучения сведений о достоверности личности передатчика, его слов и феноменальной памяти, его учителях и учениках, времени и места обосновывается вывод о том, что произведение имама ал-Бухари «ат-Тарих ал-кабир» является источником для изучения аспектов «ал-Джарх ва-т-та’дил» («Опровержение и подтверждение (сведений)») равиев (передатчиков) и сведений, касающихся «‘илал ал-хадис» («недостатков хадиса»);

- доказан тот факт, что труд «ат-Тарих ал-кабир», являясь важным источником в определении подлинности передатчиков, послужил причиной признания среди знатоков хадиса другого известного произведения имама ал-Бухари «ал-Джами ас-сахих», как достоверного сборника хадисов;

- установлено, что имам ал-Бухари в 600 местах своего труда, используя 13 типов терминов «опровержение» (джарх) и 8 видов «подтверждение» (та’дил), определил 107 равиев (передатчиков хадиса) как заслуживающих доверия, а 493 как слабые, при этом не применяя критерии «опровержения и подтверждения», причислил более 13 тысяч передатчиков к категории «надежных»;

- в результате глубокого исследования 38 преданий из произведения «ас-Сунан» выяснено, что имам ат-Тирмизи для классификации преданий и передатчиков на достоверные и слабые взял труд «ат-Тарих ал-кабир» за основу своей книги, а также осветил методы «опровержения и подтверждения» имама ал-Бухари.

Внедрение результатов исследования. На базе результатов изучения труда имама ал-Бухари «ат-Тарих ал-кабир» в качестве важного источника для науки о хадисах, было осуществлено следующее:

- результаты исследования труда имама ал-Бухари «ат-Тарих ал-кабир» о достоверности личности передатчика, его слов и феноменальной памяти, его учителях и учениках, времени и места и о выводе о том, что произведение имама ал-Бухари «ат-Тарих ал-кабир» является источником для изучения аспектов «ал-

Джарх ва-т-та'дил» («Опровержение и подтверждение (сведений)») равиев (передатчиков) и сведений, касающихся «'илал ал-хадис» («недостатков хадиса») были использованы при составлении учебного пособия по «Хадисоведению» в Международной исламской академии Узбекистана (справка Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 22 сентября 2020 года № 4797). Использование данных научных выводов способствует формированию представлений широкой общественности, в частности молодежи, о том, что «ат-Тарих ал-кабир» является основным источником для изучения взглядов имама ал-Бухари относительно науки о хадисах;

- обоснованные и доказанные нами научные факты о том, что труд «ат-Тарих ал-кабир», являясь важным источником в определении подлинности передатчиков, послужил причиной признания среди знатоков хадиса другого известного произведения имама ал-Бухари «ал-Джами ас-сахих», как достоверного сборника хадисов были использованы при составлении учебного пособия «Терминология хадисов», подготовленного для студентов факультета «Исламоведения» Международной исламской академии Узбекистана (Приказ Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 6 октября 2020 года № 522-147). Обоснование достоверности хадисов произведения «ал-Джами ас-сахих» имама ал-Бухари результатами исследования его труда «ат-Тарих ал-кабир», тем самым даёт студентам правильное представление о том, что эти два источника были написаны в одно и то же время;

- в результате глубокого исследования 38 преданий из произведения «ас-Сунан» выяснено, что имам ат-Тирмизи для классификации преданий и передатчиков на достоверные и слабые взял труд «ат-Тарих ал-кабир» за основу своей книги, а также осветил методы «опровержения и подтверждения» имама ал-Бухари.

- полученные научные выводы о том, что имам ат-Тирмизи для классификации преданий и передатчиков на достоверные и слабые взял труд «ат-Тарих ал-кабир» за основу своей книги, а также осветил методы «опровержения и подтверждения» имама ал-Бухари включены в содержание книги «Ученые великой страны», подготовленной по заказу Международного научно-исследовательского центра Имама Тирмизи (справка Международного научно-исследовательского центра Имама Тирмизи от 18 ноября 2020 года № 03-26/22). Данные сведения послужили расширению знаний широкой общественности о преемственности знаний имама ал-Бухари и ат-Тирмизи, как наставника и ученика, а также об их роли в формировании науки о хадисах;

- установлено, что имам ал-Бухари в 600 местах своего труда, используя 13 типов терминов «опровержение» (джарх) и 8 видов «подтверждение» (та'дил), определил 107 равиев (передатчиков хадиса) как заслуживающих доверия, а 493 как слабые, при этом не применяя критерии «опровержения и подтверждения», причислил более 13 тысяч передатчиков к категории «надежных»;

научные выводы о том, что имам ал-Бухари в 600 местах своего труда,

используя 13 типов терминов «опровержение» (джарх) и 8 видов «подтверждение» (та’дил), определил 107 раивев (передатчиков хадиса) как заслуживающих доверия, а 493 как слабые, при этом не применяя критерии «опровержения и подтверждения», причислил более 13 тысяч передатчиков к категории «надежных» были использованы при создании книги «Историко-философское наследие средневековых ученых и мыслителей из Востока», подготовленной по заказу Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари (Справка Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 5 ноября 2020 года № 02/343). Эти данные имеют важное значение для изучения методов имама ал-Бухари, использованных им в науке о хадисах, их правильного толкования и доведения до широкой общественности, а также в целях профилактики неверной интерпретации хадисов.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования апробированы на 2 международных и 4 республиканских научно-практических конференциях.

Опубликованность результатов исследования. По теме диссертации опубликованы 15 научных работ, в том числе 9 научных статей, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан и 2 статьи- в зарубежных журналах.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка источников и использованной литературы, а также приложений. Объем исследовательской части диссертации составляет 146 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (Part I; Часть I)

1. Тўраев Н. Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-кабир» асари ҳадис илмига оид муҳим манба сифатида // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Т.: Тошкент ислом университети, 2017. – № 3. – Б. 38-42. (24.00.02; № 17)

2. Тўраев Н. «Жарҳ ва таъдил» илмининг пайдо бўлиши ва дастлабки икки асрдаги ривожини // Ислом зиёси. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2019. – № 2. – Б. 29-34. (24.00.02; № 17)

3. Тўраев Н. Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-кабир» асаридаги жарҳга оид иборалар таҳлили («Мункар ал-ҳадис» ибораси мисолида) // Имом Бухорий сабоқлари. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2019. – № 3. – Б. 28-31. (24.00.02; № 13)

4. Turaev N. Imam Bukhari's method of jarh in "Al-Tarikh al-kabir" (on the example of terms "sakatu 'anh" and "fihi nazar") // ISJ Theoretical & Applied Science // Philadelphia, USA issue 11, volume 79 published november 15, 2019. – Б. 45-49.

5. Тўраев Н. Имом Бухорийнинг жарҳга оид услуби («ат-Тарих ал-кабир» асаридаги «мункар ал-ҳадис» ва «матрук ал-ҳадис» иборалари мисолида) // Ислом зиёси. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2019. – № 4. – Б. 36-45. (24.00.02; № 17)

6. Тўраев Н. Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-кабир» асаридаги «кучли бўлмаган» ровийлар тўғрисида // Ислом тафаккури. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2019. – № 4. – Б. 28-30. (24.00.02; № 1)

7. Тўраев Н. Имом Бухорийнинг ҳадис санадидаги боғланиш ва узилиш баёнига оид атамаларни қўллаш методи («ат-Тарих ал-кабир» асари мисолида) // Ислом зиёси. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2020. – № 1. – Б. 52-60. (24.00.02; № 17)

8. Тўраев Н. Имом Бухорийнинг мухталаф ал-ҳадис борасидаги қарашлари // Ислом тафаккури, 2020 йил Бухоро шаҳри – Ислом маданияти пойтахти махсус сони. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2020. – № Махсус сон. – Б. 87-91. (24.00.02; № 1)

9. Turaev N. Imam Bukhari's view on the "siqa" (reliable) narrators of hadith (on the basis of Al-Tarikh al-kabir) // EPRA International journal of research Development // Monthly Peer Reviewed Indexed International Online Journal // Volume 6, Issue 5, May 2020. – Б. 253-255.

II бўлим (Part II; Часть II)

10. Тўраев Н. Имом Бухорийнинг ҳадис ровийларига бағишланган асарлари // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб масалалари: Ривожланиш истиқболлари мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Нукус, – 2018. – Б. 315-317.

11. Тўраев Н. Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-кабир» асаридаги бир атама шарҳи // International scientific conference «Global science and innovations 2019: Central Asia» мавзусидаги халқаро конференция материаллари. – Nur-Sultan, Kazakhstan, September 2019. – Б. 31-35.

12. Тўраев Н. «Илм ар-рижол» – ҳадис илми муҳим соҳаси. «Марказий Осиё ва ислом цивилизацияси» мавзусидаги ёш тадқиқотчи ва талабаларнинг Республика анжумани тўплами, 2018. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт матбаа бирлашмаси, 2018. – Б. 115-117.

13. Тўраев Н. Ҳадис ровийларига бағишланган асарлар ва уларнинг ўзига хослиги // «Ёш олимларнинг илмий мақолалари тўплами». – Тошкент, 2019. – Б. 136-142.

14. Тўраев Н. Ҳадисшуносликка оид илмлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. XI сон. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт матбаа бирлашмаси, 2019. – Б. 87-88.

15. Тўраев Н. Имом Бухорийнинг «тўғрисўз» ровийлар ҳақидаги қарашлари («ат-Тарих ал-кабир» асари асосида) // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. XII сон. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт матбаа бирлашмаси, 2020. – Б. 72-74.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 3. Адади 100. Буюртма № 238.

Гувоҳнома № 10-3719
“Тошкент кимё технология институти” босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.